

**T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**İLHANLI HÜKÜMDARI EBU SA'İD BAHADIR
HAN ZAMANINDA DOĞU ANADOLU
(1317 - 1335)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KEMAL RAMAZAN HAYKIRAN

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. İLHAN ERDEM**

ANKARA - 2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ)
ANABİLİM DALI

**İLHANLI HÜKÜMDARI EBU SA'İD BAHADIR HAN
ZAMANINDA DOĞU ANADOLU
(1317-1335)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı :Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Melek DELİLBAŞI

Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK

Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tez Sınavı Tarihi 14. 09. 2007

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(16/08/2007)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Kemal Ramazan Haykıran

İmzası

ÖNSÖZ

XIV. yüzyıl'ın başları hem Anadolu hem de Yakın-Doğu için oldukça önemli bir değişim ve geçiş dönemidir. Ortaçağ'ın son yüz yılı olan XIV. yüzyılda Anadolu ve Yakın-Doğu'nun temel dengeleri tamamıyla değişmiş siyasi dengeleri belirleyen devletlerin pek çoğu ömürlerini tamamlayarak tarih sahnesinden çekilmişler Yakın-Doğu'da siyasi dengeleri belirleyen yeni devletler ortaya çıkmıştır.

Bu değişim sadece siyasi açıdan yaşanmamıştır. Türklerin ve Yakın Doğu'da yaşayan diğer milletlerin dini olan İslam, bu çağda Moğolların da resmi dini olmuştu. Ancak İslamiyet yaşam alanı olarak sınırlarını genişletirken geçen yüzyıllarda sahip olduğu siyasi belirleyici olma özelliğini yitirmekteydi. Moğol istilası ile yıkılan Abbasi Halifeliği, İslam'ın siyasi belirleyiciliğini kaybettiğinin de işaretiydi. Bu yüzyıldan itibaren yek pare bir İslam toplumu ve devleti umudu tamamıyla hayal olmuştu. XIV. yüzyılda Yakın-Doğu'da Müslüman olmakla beraber birbirinden bağımsız siyasi emelleri bulunan ve milli kimlikleri olan siyasi yapılar oluşmuştu. Ancak siyasi belirleyiciliğini kaybeden İslam, kültürel boyutta ise Yakın Doğu'ya etki eden en önemli faktördü. XI. yüzyıldan beri oluşum halinde olan Türk – İslam kültürü mimari, edebi ve diğer sanat dallarındaki en olgun ve somut ürünlerini bu çağda vermeye başlamıştı.

Bu tezde söz konusu sürecin yaşandığı coğrafyanın kilit noktalarından biri olan Doğu Anadolu'da belirtilen değişimin önemli aktörlerinden biri olan İlhanlıların son dönemleri incelenerek, bu köklü

dönüşümün panoramasının çizilmesine çok küçük bir katkıda bulunmayı amaçlandı.

Bu tezin hazırlanması süresince ilgi ve yardımını hiç bir zaman üzerimden esirgemeyen her türlü sıkıntıda desteğini yanımda hissettiğim danışman hocam Sayın Prof. Dr. İlhan Erdem'e teşekkürü bir borç bilirim.

Bilimsel ufuk ve metodoloji bakımından geldiğim seviyeyi borçlu olduğum sayesinde bilim dünyasını tanıdığım hocam Sayın Prof. Dr. Melek Delilbaşı'na, ulaşmakta sıkıntı çektiğim kaynak ve makaleler için sıcak yaz günlerinde bile kütüphanesinden istifade etmeme izin veren hocam Sayın Prof. Dr. İsmail Aka'ya ve ayrıca tezin hazırlanmasında karşılaştığım teknik sorunları aşmamda yardımını her zaman yanımda hissettiğim Ar. Gör. Mustafa Uyar'a ve Ar. Gör. Şahin Kılıç'a teşvik ve desteklerini sürekli üzerimden eksiltmeyen ve tezin tashihinde yardımcı olan sevgili Ar. Gör. Aysun Sarıbey'e ve teşvik ve desteklerini öğrenim hayatımın her aşamasında üzerimden esirgemeyen sevgili Babaanneme teşekkürü bir borç bilirim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	IX
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	X
 GİRİŞ.....	 1
A. Doğu Anadolu'nun Coğrafi Tanımı.....	4
B. Ebu Sa'id Bahadır Han'a Kadar İlhanlı Tarihine Genel Bir Bakış.....	6

I. BÖLÜM

XIV. YÜZYILDA İLHANLILAR VE YAKIN DOĞU.....12

A. Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Saltanatına Doğru İlhanlılar : Olcaytu Devri.....	12
1. Siyasal Gelişmeler.....	12
2. Sosyal ve Kültürel Gelişmeler.....	14
B. Ebu Sa ‘id Bahadır Han Devrinin Önemli Olayları.....	22
1. Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Şehzadeliliği.....	22
2. Olcaytu Han’ın Ölümü ve Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Tahta Geçişi.....	26
3. Yesavur Meselesi, Horasan ve Derbent.....	29
4. Vezir Reşidüddin ve Ölümü.....	33
5. İrencin ve Kurumişi’nin Ayaklanmaları ve Emir Çoban’ın Devlet İşlerinde Hakimiyet Kurması.....	37
6. Emir Çoban’ın Ölümü ve İlhanlı Sarayında Çobanlılar Devrinin Sonu.....	43
7. Emir Çoban’dan Sonra Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Saltanatı.....	49

II. BÖLÜM

İLHANLILARDA EYALET İDARESİ VE EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'NUN İDARİ DURUMU.....51

- A. Genel Olarak İlhanlılarda Eyalet İdaresi.....51
- B. İlhanlı Devleti'nin Eyaletleri55
- C. İlhanlılar'dan Önce Doğu Anadolu ve Mezopotamya'nın Genel Durumu ve İdari Üniteleri.....57
- D. İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu'nun İdari Taksimatı.....62
- E. İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Bulunan Valiler.....68

III. BÖLÜM

EBU SA‘İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE ANADOLU’NUN DOĞUSUNDA VE BATISINDA FAALİYET GÖSTEREN BİR İLHANLI VALİSİ: DEMİRTAŞ NOYAN.....70

- A. Demirtaş’tan Önce Anadolu ve Emir Çoban’ın Anadolu
Sefer.....70
- B. Demirtaş Noyan’ın Kişiliği.....74
- C. Valiliğinin İlk Yılları.....75
- D. Demirtaş Noyan’ın İsyanı ve Emir Çoban’ın Anadolu’ya
Gelişi.....80
- E. Emir Demirtaş’ın Bilad-ı Rum’a ikinci Kez Vali Olması.....85
- F. Sonun Başlangıcı: Ebu Sa‘id’in Çobanlılara Karşı Tavır
Alması.....88
- G. Demirtaş Noyan’ın Mısır’a Fırası ve İdamı.....90

IV. BÖLÜM

EBU SA‘İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU’NUN SOSYO-EKONOMİK DURUMU.....98

- A. Ebu Sa‘id Bahadır Han Devrinde Doğu Anadolu’da Yaşanan
Siyasal ve Sosyal Gelişmeler.....98
- B. İlhanlı Hakimiyetinde Doğu Anadolu Şehirleri.....105
 - 1. Erzurum.....105
 - 2. Erzincan.....107
 - 3. Kars.....109
- C. Ebu Sa‘id Bahadır Han Devrinde İlhanlıların Doğu Anadolu’da
İktisadi Etkinlikleri.....110
- D. İlhanlıların Doğu Anadolu’daki Askeri Faaliyetleri.....124
- E. Doğu Anadolu’ya Moğolların Demografik Katkıları.....127
- F. Doğu Anadolu’da İlhanlıların Mimari İzleri.....136

V. BÖLÜM

EBU SA‘İD BAHADIR HAN’IN ÖLÜMÜ ve İLHANLILARIN

SONU.....141

A. Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Ölümü.....141

B. Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Kişiliği.....143

C. Ebu Sa‘id Bahadır Han’dan Sonra İlhanlılar ve Doğu
Anadolu.....147

SONUÇ.....150

ÖZET.....153

ABSTRACT.....155

KAYNAKÇA.....157

KISALTMALAR

A.Ü. DTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi	
Agm.	:Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Dt	: Doktora tezi
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SAD.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Terc.	: Tercüme eden
THITM	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	: Tarih Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınlayan

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

I. KAYNAKLAR

İlhanlılar tarihinin genelinde de olduğu gibi Ebu Sa'id Bahadır Han döneminin de başlıca kaynaklarını vakâyinâmeler oluşturmaktadır. Bu vakâyinâmeler içinde Farsça olarak kaleme alınan vakâyinâmelerin özel bir değeri bulunmaktadır. Memlûk ve Türk tarihi hakkında bilgi veren dönemin Arapça vakâyinâmeleri de önemli kaynaklara arasında gelmektedir. Bunlardan başka coğrafya eserleri, seyahatnameler, sikkeler ve ensâb kitapları da devrin önemli kaynaklarındandır.

A. Hafız Ebru Zeyl-i Camî'üt-Tevarih

Ebu Sa'id Bahadır Han dönemine ait en önemli kronik Hafız Ebru'nun Reşidüddin'in eserine zeyl olarak yazdığı ve Olcaytu ve Ebu Sa'id devri olaylarını kaleme aldığı eseridir. Esas adı Şahabbeddin Abdullah al-Hafi olan Hafız Ebru Mirza Şahruh döneminde yaşamıştır. Ölüm tarihi 1430 olan Ebru'nun doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir.⁷ Hafız Ebru, Mirza Şahruh'un başlattığı Moğol tarihini kaleme alma faaliyetlerine önemeli katkılar sağlamıştır. Onun ilk eseri Mirza Şahruh'un emri ile kaleme aldığı 1413 tarihili eseri olan ve Hülagu Han'ın ölümünden sonraki olayları aktardığı Zeyl-i Zafername-i Şamî'dir. Bu eserden sonra Hafız Ebru

⁷ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, İsar, İstanbul, 1998, s. 242

Reşidüddin'in Cami'üt-Tevarih'ini bitirdiği yerden olayları aktarmaya başlayarak Emir Timur'un İran'ı fethine kadar yaşanan olayları keleme aldığı Zeyl-i Cami'üt-Tevarihi kaleme almıştır.⁸ Hafız Ebru olayları aktarırken bu her hangi bir kaynak bildirmemiştir. Ebru'nun en belirgin özelliği ise aktardığı olayları çok ayrıntılı ve geniş bir biçimde aktarmasıdır. Bu özelliği ile de eseri Ebu Sa'id döneminin en önemli kaynak eseridir.

Farsça olarak yazılan bu eserin neşri İran'da H. Beyani tarafından şemsi 1317 yılında neşredilmiştir.

B. Hamdullah Mustevfi Tarih-i Güzide

Eser, 1330 tarihinde Hamdullah Bin Ebu Bekr Bin Muhammed Bin Nasr-ı Mustavfi-i Kazvini tarafından Farsça olarak yazılmıştır. Reşidüddin'in oğlu vezir Gıyaseddin'e sunulmuştur.⁹ Camiü't- Tevarih'in bir özeti konumunda olan eser buna ek olarak Olcaytu Han dönemine ait bazı kaynaklar hakkında da bilgi vermektedir. Kitap peygamberler ve filozoflar tarihi, eski İran tarihi, Peygamber ve halifeler tarihi, İslam dönemindeki İran Tarihi, İslam devrindeki İran ve Turan sülaleleri, Moğollar tarihi, alimlerin ve şairlerin biyografileri, Kazvin'in tarihi ve coğrafyası olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır.

⁸ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, s. 243

⁹ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, s. 241

C. Hamdullah Mustevfi Nüzhet’el- Kulub

Hamdullah Mustavfi’nin 1339 yılında tamamladığı coğrafya kitabıdır. Eser’de kozmografya ile ilgili bir giriş bölüm ile başlayan eser; doğa tarihi, antropoloji ve coğrafyadan söz eden üç bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda “Acâib’ül-Mahlûkât”tan söz eden bir hatime vardır.¹⁰ Farsça olarak yazılan eser Londra’daki 1919 yılında G.L. Strange tarafından neşredilmiştir.

Mustevfi, eserinde Belhi ve Reşidüddin başta olmak üzere kendisinden önceki belli başlı tüm eserlerden istifade etmiştir. Zamanındaki İran ve Anadolu coğrafyasının durumu iktisadi ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda bu coğrafyalarda yaşayan milletlerin örf ve adetleri hakkında da bilgi vermektedir.

D. Kerimüddin Aksarayi Müsamert’ül-Ahbar

Tam adı Müsamert’ül-Ahbar ve Musayeret’ül-Ahyar olan eser, 1323 tarihinde Muhammed el Müstehir bil Kerimüddin Aksarayi tarafından kaleme alınmıştır. Aksaryi bu tarihte Anadolu Genel Valisi olan Emir Timurtaş’ın emrinde çalışıyordu. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Bu kısımların en önemlisi son bölüm olan dördüncüsüdür. Aksarayi bazı olayları abartılı bir dille kaleme alırken bu devirde Anadolu’da yaşanan önemli olaylar hakkında da bilgi vermiştir. Farsça olarak kaleme alınan bu eser 1944 yılında Osman

¹⁰ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, s. 242

Turan tarafından neşeredilmiş ve 2000 yılında da Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

E. Menakıb'ül-Arifîn

Şemseddin Ahmed-i Eflaki'ül-Arifîn tarafından yazılan Menakıb'ül-Arifîn, bu dönemde Anadolu'da kaleme alınan önemli eserlerin başında gelmektedir. Esasında bu eser Mevlana Celaladdin Rumi'nin oğullarının ve belli başlı Mevlevi dedelerinin hal tercümelerinden oluşan bir Mevlevi tarihi kitabıdır. Fakat eserde XIII. ve XIV. yüzyıl'da Anadolu'da yaşanan siyasal ve sosyal olaylar hakkında da malumat verildiği için Orta Çağ tarihi açısından önemli bir kaynak eser konumundadır. Eserin yazımına 1318 tarihinde Şeyh Çelebi'nin emri ile başlanmış ve eser 1356 tarihinde tamamlanmıştır.¹¹ Eser bir mukaddime ile üç bölümden oluşmaktadır. Farsça olarak kaleme alınan eser, Tahsin Yazıcı tarafından 1953 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

F. Tarih-i Şeyh Üveys

Ebu Bekr'el-Kutbî al-Ahari tarafından yazılan bu eser müellifi hakkında fazla bilgimiz olmayan eser, Olcaytu Han ve Ebu Sa'id Bahadır Han hakkında kısa fakat oldukça önemli bilgiler vermektedir. Eser 1954 yılında J. B. Van tarafından Mountun'da neşredilmiştir.

¹¹ Tahsin Yazıcı, **Ariflerin Menkıbeleri**, MEB yay, İstanbul, 1964, s. VII-VIII

G. Ravzat'us-Safa

Mirhond adıyla da bilinen Muhammed Bin Seyyid Havend Şah'ın eseridir. Olcaytu ve Ebu Sa'id hakkında bilgi veren bu Mirhond, bu bilgileri Hafız Ebru'dan aktarmıştır. Eser Ahmet Ateş tarafından neşredilmiştir.

H. Risale-i Felakiye

Aslında İlhanlı devletinin 1349-1350 yılına ait resmi bütçesi olan eser İbn-i Muhammed Bin Kiya El-Mazaderi tarafından kaleme alınmıştır.¹² Eserde İlhanlı devletinin iktisadi durumu ulaştığı coğrafyalar bağlı bulunan eyaletler ve bunların mâli durumları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eser ilk defa A. Zeki Velidi Togan tarafından değerlendirilmiştir.

İ. Ebu'l-Fida Takvim-i Buldan

1273 yılında Şam'da doğan ve 1331 yılında vefat eden Ebu'l-Fida önemli bir coğrafya eseri olan Takvim-i Buldan'ında Anadolu ve Fars coğrafyası ve bu dönemdeki idari yapılanma hakkında önemli bilgiler vermemektedir. Farsça olarak kaleme alınan eser 1840 yılında paris'te neşredilmiştir. Bu neşir esas alınarak 1992 yılında Fuad Sezgin editörlüğünde tekrardan neşredilmiştir.

¹² Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, TKAE, Ankara, 1988, s. 74

II. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

XIV. yüzyıl Yakın Doğu tarihi ile ilgi eserlerin sayısı ayrı ayrı değinilmeye imkan veremeyecek kadar çok olduğundan bu kısımda çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz belli başlı önemli eserlere değinmeyi uygun bulduk. İlhanlılar Tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların başında Bertold Spüler'in "İran Moğolları" ve Dohsson'un "Histoire Des Mongolen" adlı eseri gelmektedir. Yakın zamanlarda yapılan bilimsel çalışmaların ortaya çıkardığı eksikleri ve hataları neticesinde Dohsson'un eserinin günümüz bilim dünyasında artık pek bir değeri kalmamış gibi görünmektedir. Spüler'in eseri ise İlhanlılar üzerine spesifik olarak yapılmış en derli toplu çalışma olma özelliğini hala korumaktadır. Fakat bu eserde de Ebu Sa'id Han ile ilgili aktarılan bilgiler diğer İlhanlı hükümdarlarına kıyasla oldukça az bir yekun tutmaktadır. Ayrıca Paul Wittek'in ve V.V. Bertold'un XIV. yüzyılda Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler veren makaleleri başvurduğumuz önemli kaynaklardandır. J. M. Simith'in "Qışlaqs and Tümens" başlıklı Anadolu'daki Moğol askeri hareketliliğini inceleyen makalesi de demografik ve askeri durumu inceleme açısından istifade ettiğimiz önemli bir araştırmadır. Batılı çalışmalar arasında İlhanlı mimarisi hakkında istifade ettiğimiz en önemli kaynak, Donald Wilber'in "The Architecture of Islamic Iran The Il khanid Period" isimli kitabıdır.

Ülkemizde yapılan araştırma ve incelemeler içinde en çok istifade ettiğimiz ilk çalışma Faruk Sümer'in "Anadolu'da Moğollar" isimli hacimli makalesi olmuştur. Ayrıca İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Emir Çoban ve Demirtaş Noyan hakkında yazdığı makaleleri de önemli kaynaklarımız

arasında yer almaktadır. Ahmet Zeki Velidi Togan'ın "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti" başlıklı makalesi de dönemin mali durumu hakkında bilgi veren önemli bir çalışmadır.

Bunlardan başka İbrahim Hakkı Konyalı'nın Erzurum Tarihi, Ali Kemali'nin Erzincan Tarihi, Fahrettin Kırzioğlu'nun Kars Tarihi, Faruk Sümer'in Ahlat ve Ahlatşahlar ile ilgili makalesi gibi çalışmalar da Doğu Anadolu kentlerinin yerel yapıları hakkında başvurduğumuz başlıca esreler oldular.

İktisadi bakımdan Yapı Kredi Yayınları arasında çıkan "Ak Akçe" isimli İlhanlı ve Moğol sikkeleri koleksiyonu da önemli kaynaklarımız arasındadır. Doğu Anadolu'daki İlhanlı mimari izlerini izlemek açısından da Oktay Aslanapa'nın Anadolu'da İlk Türk Mimarisi adlı eseri ile Semavi Eyice'nin Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar isimli çalışması ve Rahmi Hüseyin Ünal'ın Yakutiye Medresesi isimli çalışmasından istifade ettik.

İlhan Erdem'in "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar Yaşanan Siyasal – Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Yansımaları" başlıklı makalesi ve Muammer Gül'ün Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti isimli kitabı çalışmamızı aydınlatan önemli eserler arasında gelmektedir. Ayrıca İlhan Erdem'in "Türkiye Selçukluları ve İlhanlı İlişkileri" başlıklı basılmamış doktora tezi ile Hüseyin Peyrovi Milani'nin "Ebu Sa'id Bahadır Han" isimli basılmamış doktora tezi de çalışmamızda istifade ettiğimiz temel kaynaklardandır. Yine Tuncer Baykara'nın Anadolu'nun "Tarihi Coğrafyasına Giriş" isimli çalışması ile "Türkler" Ansiklopedisinde yer alan İsmail Aka'nın "Selçuklu Sonrasında Orta Doğu'da Türk Varlığı", İlhan

Erdem ve Mustafa Uyar'ın Ak-Koyunlular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları” isimli makaleleri ve İlhan Erdem ve Kazım Paydaş'ın birlikte yazdıkları “Ak-Koyunlu Devleti Tarihi” Çıkışları” isimli kitap tezimizde faydalandığımız ettiğimiz başlıca tetkik eserlerdir.

GİRİŞ

Ebu Sa‘id Bahadır Han dönemi, İlhanlılar devrine ilişkin tarih araştırmalarında ihmal edilmiş bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir geçiş dönemi niteliğinde olan bu dönemin öncesine ve sonrasına ilişkin pek çok araştırma yapılmışken Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın saltanatını kapsayan dönem ile ilgili yapılan araştırma sayısında ciddi bir azalma görülmektedir. İşte bu göze çarpan azalmadan hareketle bu tez aracılığıyla ilgili döneme bir nebze de olsa ışık tutulmaya çalışıldı.

Doğu Anadolu Bölgesi gerek İlhanlıların gerekse diğer Yakın Doğu milletlerinin yaşadığı değişim sürecinin kilit noktası gibidir. İlhanlıların yaşadığı Türkleşme süreci neredeyse bu coğrafya üzerinden gerçekleşmiş ve tüm sonuçlarını bu coğrafyaya yansıtmıştır. Bu gerçekten hareketle tezin çalışma alanını “Ebu Sa‘id Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu” olarak belirlendi. Ebu Sa‘id Bahadır Han dönemi bir gibi geçiş dönemidir. Bu dönemden önce başka bir Yakın Doğu sonra bambaşka bir Yakın Doğu karşımıza çıkmaktadır. Tezi hazırlarken belirlenen hedef bu değişimin dinamiklerini yakalamak ve panoramasını çizebilmektir.

Ebu Sa‘id Bahadır Han dönemi ile ilgili olarak 1971 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Kürsüsü’nde Prof. Dr. Faruk Sümer’in danışmanlığında hazırlanmış bir doktora tezinden başka yapılmış başkaca bir çalışma bulunmamaktadır. Bu tezde de Anadolu’ya ilişkin verilen bilgiler Demirtaş Noyan’ın Anadolu’daki faaliyetleri ile sınırlıdır ve İsmail Hakkı uzun Çarşılı’nın Demirtaş ile ilgili makalesini aşabilecek bir çalışma değildir. Konumuza en yakın olan Muammer Gül’ün 2005 yılında yayımlanan “Doğu ve Güney Doğu

Anadolu’da Moğol hakimiyeti” isimli kitabıda kapsamlı bir çalışma olmakla beraber İlhanlılar’ın ilk dönemlerini ele aldıktan sonra Ebu Sa’id dönemini es geçmiş ve İlhanlılar’ın çözülme dönemi olan 1355 sonrasında Doğu Anadolu’da yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeleri incelemiştir. Bu bakımdan tezimiz alını ile ilgili yapılan ilk çalışma gibi görünmektedir. Tezi hazırlarken döneme ışık tutan esrelerde yer alan Ebu Sa’id döneminde Doğu Anadolu ile ilgili bilgiler alanlarına göre tasnif edilerek devrin siyasi, sosyal ve ekonomik bir panoraması çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple tezimiz belli bir iddia taşımamakta; tarih araştırmalarında es geçilmiş bir dönemin genel siyasi tarihini yazmayı amaçlamaktadır.

Tez beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde genel bir çerçeve çizilmeye çalışıldı. Ebu Sa’id’in devraldığı mirasın anlaşılması için kısaca Olcaytu Han döneminde İlhanlıların genel durumuna değinildi. Ardından bakış açısı sağlaması amacıyla Ebu Sa’id Bahadır Han döneminin genel gelişmeleri ele alındı.

İkinci bölümde İlhanlılar öncesindeki durumuyla ve İlhanlı zamanındaki değişimlerle Doğu Anadolu’nun idari yapılanması ve eyaletleri hakkında bilgi verildi. Sonrasında bu eyaletlerin valileri tanıtılmaya çalışıldı.

Üçüncü bölümde Ebu Sa’id Bahadır Han döneminin önemli simalarından olan ve Anadolu’nun tarihine etki etmiş dönemin Anadolu valisi Demirtaş Noyan’a ayrıldı. Valiliğe getirilişi, faaliyetleri, Anadolu’ya katkıları, isyanı, firarı ve idamı ayrıntısıyla aktarılmaya çalışıldı.

Dördüncü bölümde bu dönemde Doğu Anadolu’da yaşanan; siyasi, sosyal, ekonomik, demografik, mimarî ve askerî gelişmeler birer alt başlık halinde sunulmaya çalışıldı.

Son bölümde ise Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın ölümü, ölümünden sonra yaşanan gelişmeler, İlhanlı Devleti’nin çözülme süreci ve bu sürecin Doğu Anadolu’ya yansımaları izlenmeye çalışıldı.

A. Doğu Anadolu'nun Coğrafi Tanımı

Fırat nehrinin doğusunu oluşturan hattın yukarısında kalan ve Erzurum, Erzincan, Kars, Elazığ, Malatya, Maraş, Muş, Van, Ağrı ve Bingöl, Hakkari ve Tunceli gibi şehirleri içine alan bölge Doğu Anadolu adı ile anılmaktadır. Bu bölgede tarih, kültür ve iktisadi bakımdan önem taşıyan pek çok şehir bulunmaktadır. Bunların başlıcaları; Erzurum, Erzincan, Kars, ve Ahlat'tır. Doğu Anadolu bölgesi, Asya Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine en yaklaştığı noktada yer almakta ve bu üç kıtanın birleştiği coğrafya olan Yakın-Doğu'nun merkezinde bulunmaktadır. Bu bakımından Doğu Anadolu Eski Çağ'dan beri stratejik bir öneme sahip olmuştur. Anadolu'nun doğu sınırını oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi, fiziki yapısı itibarıyla eski çağlardan beri Anadolu ile Azerbaycan'ı birbirinden ayıran doğal bir sınır durumundadır. Doğu Anadolu'da bulunan yüksek dağlar, bölgenin doğusu ile batısı arasında doğal bir sınır hattı oluşturmaktadır. Doğudan veya batıdan gelen büyük fatihler bu hattı aşmayı başarılabildikleri takdirde karşı taraf üzerinde daha rahat hakimiyet kurabilmişlerdir.

Yakın Doğu'ya hakim olan milletlerin oluşturduğu güç merkezleri eski çağlardan beri Mısır, Güney Kafkasya (Azerbaycan) ve Anadolu merkezinde oluşmaktadır. Büyük güçlerin birbirlerine karşı sürdürdükleri hakimiyet mücadelesinin merkezi Doğu Anadolu bölgesi olmuştur. Bu üç güç merkezinin ortasında yer alan Doğu Anadolu iktidar kavgalarının yaşandığı sahne olmuştur. Doğu Anadolu, bu özelliği ile Yakın-Doğu tarihinde belirleyici bir öneme sahip olmuştur.

Doğu Anadolu bölgesi uzun ve çetin kış şartlarının yaşandığı sert bir iklime sahiptir. Fiziki şartların zorluğu da buna eklenince bölge yaşanması ve hakim olunması zor bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin fiziki ve iklim şartlarından dolayı uzun kış dönemi boyunca yakın çevresi ile bağlantısı kesilebilmektedir. .

B. Ebu Sa'îd Bahadır Han Dönemine Kadar İlhanlı

Tarihine Genel Bir Bakış

1251 tarihinde toplanan kurultayda Möngge Kağan'ın İran genel valiliğini küçük kardeşi Hülagu Han'a vermesi ve ona batıda Horsan'dan Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada fetihler yapmasını emretmesi ile İlhanlı Devleti'nin kuruluşu başlatılabilir. Hülagu Han'ın emrine verilen bu sahada Moğollar için göze çarpan en önemli mesele Abbasi Halifeliği idi. Kalabalık bir orduyu emrine alarak ülkenin batısına gelen Hülagu Han, uzun süren kuşatmanın ardından 10 Şubat 1258 tarihinde Bağdat'a girmiş ve Halifeliğin varlığına son vermiştir.¹³ Bu olay İslam dünyası ve Yakın-Doğu için oldukça önem taşıyan bir meseledir. Bu tarihten sonra İslam dünyasının halifeliği ve hamiliği misyonu artık 1250 tarihinde Mısır'da kurulan Memlûk Devleti'nin eline geçecek ve Memlûklüler bu sıfatı Doğuya karşı sürekli bir siyasi koz olarak kullanacaklardır.

Ayn-ı Calut savaşı Memlûklerin, bu hamilik görevinin ve Moğolların önündeki set misyonunun en açık ortaya konulduğu bir savaş olarak tarihe geçmiştir. Hülagu dönemi İlhanlılar'ın kabaca sınırlarının belirlediği bir dönem olmuştur. İlhanlılar'da Fars bölgesinde kurulan bütün diğer devletler gibi güneye sıcak denizlere açılmayı arzu etmişler ve bu amaçla da Filistin ve Suriye'ye hakim olmak istemişlerdir.¹⁴ Fakat bu arzularının karşısına Mısır büyük bir engel olarak çıkmıştır.

¹³ İlhan Erdem, "Olcaitu'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", **Tarih Araştırmaları**, c.XX, Ankara, 2000 s.31, s.8

¹⁴ Mustafa Uyar, **İlhanlı Devletinde Argun Dönemi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2001, s, 5

Bu devrede İlhanlıların uğraştığı diğer önemli bir gündem ise Kuzey’de Altın Orda ile yaşanan siyasi ve askeri çekişmelerdi. Zahiri sebebi olarak Müslüman olan Altın Orda Devleti’nin, Abbasi Halifeliği’nin kaldırılmasından duyduğu rahatsızlık gösterilse de esas sebebi Kafkasya ve Kuzey Anadolu üzerine yapılan bir hakimiyet kavgasıydı. Derbent ve çevresinde uzun yıllar devam eden çatışmalarda her iki tarafta hakimiyet sağlayamadı. Derbent meselesi daha uzun yıllar İlhanlı Devleti’nin gündemini işgal edecektir. İlhanlı Devleti’nin kurucusu ve ilk ilhanı olan Hülagu Han 8 Şubat 1265 tarihinde öldü ve yerine oğlu Abaka, İlhan oldu.

Abaka Han döneminde Cüveyni, Sahib Divanlık makamına getirildi. Cüveyni, kudreti ve tecrübesi ile devlet işlerini yoluna koymayı başardı. Bu dönemde Altın Orda ile yaşanan mücadeleler neticesinde İlhanlı Devleti ile Bizans Devleti arasında bir yakınlaşma yaşanmıştır. Kuzey’deki tehdit dolayısıyla bir müttefik arayan İlhanlı sarayı kendisine stratajik olarak Bizans İmparatorluğu’nu görmekteydi. Bizans ise doğu ithalatını sağladığı doğu-batı eksenli ticaret yolu olan ve Türkistan’dan başlayarak İlhanlı ülkesinden geçerek Anadolu üzerinden İstanbul’a varan ticaret yolunu emniyet altına almak istiyordu.¹⁵ Her iki tarafında hassasiyetleri iki devleti bir birine yakınlaştırmıştı. Abaka Han, VII. Mihail’in kızı Maria ile evlenmiş böylelikle Bizans’ın desteğini arkasına alan Abaka Han, Altın Ordu karşısında daha üstün hale gelmiştir. Derbent’te uzunca bir zamandan sonra düzen sağlanmıştır. Bu esnada Borak’ın batıya yönelme planları Abaka’yı rahatsız etmekteydi. Kaydu’dan da yardım gören Borak, başı boş gezen Moğol askerlerini etrafında toplayarak çetecilik

¹⁵ Melek Delilbaşı, “Anadolu ve Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile olan Ticari Gelişmelere Genel Bir Bakış”, **Tarihte Türk Develeri**, Ankara, 1987, s. 481

yapmaya başlamış ve bu rahatsız edici durum devletin gündemini uzunca bir zaman rahatsız etmiştir. Fakat sonraları Abaka karşısında başarısız ve çaresiz kalan Borak, kaçmak zorunda kalmış Buhara'ya sığınmış burada da Kaydu Han tarafından idam edilmiştir.

Bu tarihte İlhanlı Devleti'nin en önemli meselesi Memlûk meselesiydi. Suriye üzerine yapılan hakimiyet çekişmesinin neticesinde Fırat sahilinde er-Rahba'da 11 Aralık 1272'de bir savaş yapıldı. Bu savaşın neticesinde Moğol ordusu yenildi ve ordu komutanı öldürüldü. Ayrıca İslam dünyasının hamiliğine soyunmuş olan Memlûklüler, Moğol baskısından bunalan Anadolu'daki Türkmenler tarafından Anadolu'ya çağırılmışlardı. Memlûk sultanı Baybars Anadolu'ya gelmişti. Fakat bu sefer istenilen sonucu veremediği gibi Baybars'ı Anadolu'ya çağıran Türkmenlerin felaketi olmuştu.

11 Nisan 1282 tarihinde Abaka Han, beklenmedik bir biçimde öldü. Abaka Han'ın ölümü ile devlet başsız kalmıştı. Abaka Han kimin İlhan olacağını tayin etmeden öldüğünden dolayı bir belirsizlik baş gösterdi. Toplanan kurultayda Hanedan mensuplarından birinin tahata çıkması uygun bulundu ve Hülagu Han'ın yedinci oğlu ve Abaka'nın kardeşi olan Ahmet Teküder'in İlhan olması kabul edildi.

Ahmet Teküder İlhan olur olamaz dış siyaset ile ilgilendi. İslam toplumları açısından dönemin iki büyük gücü olan Memlûklüler ve İlhanlılar arasında şöyle bir fark oluşmuştu; İlhanlılar Müslümanların Halifeliğini yıkan ve İslam dünyasına büyük zararlar veren bir düşmandı, Memlûklüler ise İslam dünyasının hamisi olmuş Halife ve soyunun koruyuculuğunu üstlenmiş ve Moğolların önünde İslamın savunucusu ve lideriydi. Bu bakış açısını fark eden ve Mısır

meslesini askeri girişimlerle halledemeyeceğini düşünen Ahmet Teküder, din olarak İslam'ı seçmeyi uygun bulmuştu. Böylelikle hem iki ülke arasında dostluk kurulmuş olacak hem de hakimiyet kurulan yerlerin toplumlarının sempatisi kazanılacaktı. Bu amaçla 1282 yılında resmen İslamı kabul eden ve Ahmed adı ile Sultan unvanını alan Teküder bu durumu bir mektup ile Memlûk Sultanı Kalavun'a bildirdi. Fakat Mısır'dan Teküder'in umduğu karşılık gelmedi. Memlûklüler bu girişimin siyasi olduğunu düşündüler ve İlhanlılara yönelik herhangi bir yumuşamaya girmediler. Bir de bu iki ülke arasında meydana gelen İslam yandaşlığı ve karşıtlığı çekişmesinden dolayı Memlûklülerin İslam milletlerinin hamisi pozisyonu ile siyasi rant sağladığını düşünürsek karşı tarafın İslamlaşmasını istememeleri de çok doğaldır.¹⁶ Teküder'in bu girişimi dış siyasette istenilen neticeyi vermediği gibi iç siyasette de bütün tepkileri üzerine çekmesine neden olmuştur. Moğol Devleti'nin ilk zamanlarından beri en üst kademesini oluşturan Budistler, bu üstünlüklerinin ellerinden çıkmakta olduğunu düşündüler ve Cengiz Yasasına bağlı olan askerin desteğini de kazanan Argun Han etrafında bir ittifak oluşturdular. Bu ittifak çok kısa bir zamanda amacına ulaşarak Teküder'i tahttan indirmiş ve yerine Argun'u ilhan ilan etmişti. Oldukça kısa bir zaman diliminde ilhanlık yapan Argun Han'ın saltanatı Memlûk ve Moğollar arasındaki çekişmenin ve Moğol kültürü ile İslam Medeniyetinin çatışmalarının doruğa çıktığı bir dönemdir. Bunun bir neticesidir ki Müslüman olan vezir Ata Melik Cüveyni 1284 yılında idam edilmişti. Kudretli bir İlhan olan Argun döneminde Anadolu'yu dışta bırakırsak ülkenin hem içinde hem de dışında genel bir düzen ve dirlik göze çarpmaktaydı. Argun Han dış politikada

¹⁶ Mustafa Uyar, **İlhanlı Devletinde Argun Dönemi**, s.7

Memlûk Devletine karşı ittifak arayışının bir neticesi olarak Batı dünyasına yöneldi. Hristiyan Avrupa dünyası ile sıcak ilişkiler kurdu.

Argun döneminde en sıcak gelişmelerin yaşandığı coğrafya kuşkusuz Anadolu olmuştur. İslam karşıtı siyasetin bir yansıması olarak Anadolu'daki Türkmen gurupların üzerindeki baskı artmış bunun yansıması olarak da isyanlarda da bir artış yaşanmıştır. Bu isyanlarda başı Eşrefoğulları, Karamanoğulları ve Germiyanogulları çekmekteydi.

Argun Han uzun süren rahatsızlığın ardından 22 Temmuz 1291 tarihinde öldü. Argun Han'ın Uzun süre hasta yatmasına rağmen halefini belirlemeden ölmesi dolayısıyla yeni İlhanı belirlemek yine Kurultaya kalmıştı. Toplanan kurultayda Argun'un kardeşi olan Geyhatu İlhan seçildi. Geyhatu'nun ilk faaliyeti kendisine düşmanca davranan emirlerin üzerine yürümek oldu. Geyhatu, İlhanlı hanedanın gördüğü en başarısız yöneticiydi demek pek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Bu dönemde devlet harcamalarında iyice müsrifliğe kaçılmış ve devlet bütçesi açık vermeye başlamıştı. Zaten Memlûk ile mücadeleler ve Anadolu gibi sürekli isyan eden bölgelerdeki isyanları bastırmak devlette oldukça ağır masraflar getirmekteydi. Bu sıkıntıları aşmak amacıyla Geyhatu zamanında Çin örnek alınarak kağıt para basımına gidildi. Fakat oldukça yanlış bir yaklaşım olan bu iktisadi politikanın neticesinde ülkede enflasyon artmış ve ülke kaosa sürüklenmiştir. İmar faaliyetleri de durmuş olan ülkede pek çok köy harabe konumuna gelmişti. Ayrıca kudretsiz bir ilhan olan Geyhatu döneminde ülke iç kargaşadan kurtulamamış emirler ve beyler arasında sürekli hakimiyet mücadeleleri yaşanmıştır. Emirler aralarında ittifak yaparak Geyhatu'mun üzerine yürüdüler. Anadolu'ya kaçmaya çalışan Geyhatu yolda yakalandı ve

Baydu'un emri ile 24 Mart 1295 tarihinde öldürüldü. Bu tarihte İlhanlı tahtına Baydu çıktı.¹⁷ Baydu, Kendisine rakip gördüğü Gazan ve Nevruz'u sürgüne gönderdi. Gazan sürgündeyken Nevruz'un etkisiyle İslamiyet'i kabul etti. Bu esnada Emir Tagacar, Baydu'ya ihanet etmişti. Bunun da etkisiyle iki rakip olan Gazan ve Baydu karşı karşıya geldiler. Gazan'ın karşısında duramayan Baydu Azerbaycan'a kaçtı fakat Nahçıvan'da yakalanarak 5 Ekim 1295 tarihinde idam edildi.

Gazan Han'ın tahta geçmesi ile Argun'un ölümünden beri süren iç savaş sona ermişti. Dört yıl süren bu savaş ülkeye büyük zararlar vermişti. Gazan Han'ın ilk amacı ülkede dirlik ve düzeni sağlamaktı. Gazan Han dönemi İlhanlı tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Gazan Han'ın Müslüman bir ilhan olmasının etkisiyle İlhanlılar büyük Moğol federasyonundan iyice kopmuşlar ve Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun yerli unsuru olmaya başlamışlardır. Gazan Han ülkenin tüm sahasında hemen her konuyla ilgili köklü ve büyük reformlara girişmiş ve kararlılığı ve kudreti neticesinde bu girişiminde oldukça başarılı sonuçlar elde etmiştir. Gazan Han zamanında İlhanlılar en geniş coğrafyasına ulaştılar. Gazan Han dönemi için devletin yeniden kuruluş dönemidir ifadesini kullanmak çok abartılı olmaz kanaatindeyiz. Bu tarihe kadar İslam'ın karşında bir güç ve baskı unsuru olan İlhanlılar artık İslam Medeniyetinin bir parçası olmuşlardı.

Gazan Han'ın 17 Mayıs 1304'te ölümü üzerine yerine kardeşi önceden belirlediği üzere Olcaytu Han ilhan ilan edildi. Olcaytu Han ağabeyinin reformlarının savunucusu ve takipçisiydi.

¹⁷ B. Spuler, **İran Moğolları**, çev. Cemal Köprülü, TTK yay, Ankara, 1987. s. 89

I. BÖLÜM

XIV. YÜZ YILDA İLHANLILAR VE YAKINDOĞU

A. Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Saltanatına Doğru İlhanlılar :

Olcaytu Devri

1. Siyasal Gelişmeler

Olcaytu Han, Gazan'ın ölüm haberini alır almaz kendisine rakip olabilecek olan Alafrenk'i ve Horkodak'ı idam ettirdi. Sonrasında da batıya yönelerek 9 Temmuz 1304'te Ugan'a geldi. Burada tahta çıkan Olcaytu Han'ın ilhanlığı Kasım-Aralık 1305'te büyük handan gelen elçilerce de onaylandı. Olcaytu Han ilhanlığını Fransa kralı II. Philip ve İngiltere kralı I. Edvard'a elçileri ile bildirdi. 1306 yılında da Bizans imparatoru II. Andronikos'un kız kardeşi Maria ile evlendi bu evliliğin neticesinde oluşan ittifakı Anadolu'daki Türkmenlere karşı kullandı.

Olcaytu döneminin en önemli olaylarından biride başkent Sultaniye'nin kurulmasıdır. 1307 yılında bu şehrin kurulmasına başlanılmıştı. Olcaytu Han 1310 yılında mezhep olarak Şiiliği kabul etmişti. Yine bu yıl da Memlûklere karşı harekete geçen Olcaytu asker arasında salgın hastalığın baş göstermesi ve erzak yetersizliğinden dolayı geri dönmek zorunda kalmıştı.¹⁸

Olcaytu Han zamanında Anadolu'da huzursuzluklar yeniden baş göstermeye başladı. Türkmen beyleri Moğol yönetimine karşı isyan etmeye başlamışlardı. 1314 yılında meydana gelen bu olayları bastırmak için Emir Çoban kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya sefer düzenledi. Ayaklanmaları bastırdıktan sonra oğlu Demirtaş

¹⁸ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, s.121-122

Noyan'ı Anadolu genel valisi olarak Anadolu'da bırakarak geri dönmüştü. Bu dönemin diğer önemli bir meselesi Köpek ve Yesavvur'un Horasan'a doğru akınlar yapmaya başlamasıdır. Her ne kadar bu akınlar başarısız da olsa rahatsız ediyordu. Olcaytu Han, karşı hücumla geçerek bunları Horasan'dan kovdu. Bu hadisenin çözülmesinden sonra ülkenin doğu sınırında yeni bir yapılanmaya gidildi.

Devletin merkezindeki önemli bir sorun ise iki büyük devlet adamı olan Vezir Reşiddüdin ve Vezir Taceddin Ali Şah arasındaki güç kavgasıydı. Araları iyice açılmış bulunan bu iki vezir sürekli bir çekişme halindeydiler. Bunların bu halleri Olcaytu Han'ın saltanatı boyunca devam etmiş ancak Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde Reşiddüdin'in öldürülmesiyle çözülmüştür. Olcaytu Han 14 Aralık 1316 tarihinde otuz altı yaşındayken hastalanarak öldü.¹⁹

¹⁹ B. Supuler, **İran Moğolları**, s. 131

2. Soysal ve Kültürel Gelişmeler

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğunun ulaştığı sınırlar hatta hedeflenen sınırlar dahi Cengiz'in dört torunu arasında paylaşılmış böylelikle merkezde büyük hanı üstün kabul eden fakat birbirinden bağımsız hareket eden dört ayrı Moğol devleti ve bunların bir araya gelmesiyle oluşan Moğol Konfederasyonu oluşmuştu. Bu paylaşımda kendisine Cengiz Ülkesinin batı yakası düşen Hülagu Han, Büyük Han'ın verdiği yarlıkla Batıya yani Horasan, İran, Anadolu ve Mısır'a doğru sefere çıkmıştı²⁰. 1256 yılına rastlayan bu olay İran Moğollarının diğer adıyla İlhanlıların kuruluş tarihidir. Bu sefer sonucunda Hülagu Han, Azerbaycan merkez olmak üzere İran ve Arap topraklarının önemli bir kısmına yerleşmişti. Böylelikle Moğollar Müslüman Dünya ile komşu olmuş dahası onların pek çok devletinin yeni hakimi durumuna geçmiştir. İslam dünyası için oldukça sancılı bir dönem olan bu olay pek çok Müslüman Ülkenin sonunu getirmişti. Fakat sonraları Gazan Han'ın İslam'ı kendine din olarak seçmesi ve yönetim anlayışında köklü reformlara gitmesiyle durum değişmişti. Baştan yıkıcı bir olay gibi görünen Moğolların Yakın-Doğuda belirmeleri ve güçlenmeleri tarih içinde sosyal, kültürel ve siyasal açıdan oldukça önemli sonuçlar verecek olan köklü bir değişimin habercisi ve tarihsel bir kırılma noktasıdır.²¹ Gazan Hanla birlikte İslam olmaları ile İlhanlılar, İslam dünyasında yerleşik bir pozisyon kazandılar ve Gazan Han'ın yaptığı reformlarla bu güne kadar İslam ülkelerini sömüren ve zulme dayanan bir politika izleyen İlhanlılar bu reformların ardından artık sömüren değil yöneten ve adaleti temel alan bir

²⁰ Reşidüddin, **Cami'üt-Tevarih**, c.II, s.236-237;B. Spuler, İran Moğolları, s.59

²¹ İlhan Erdem, “**Olcaytu'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri**”, s.8

yaklaşımı benimsediler. Bunun arkasından da ciddi bir imar faaliyeti başlamıştı. Vergiler ve yönetim prensiplerin de ciddi değişiklikler yapılmıştı.

Gazan Han, İslam'ı seçmiş ve Müslümanlarla daha iç içe bir hayat sürmeye başlamış olmakla beraber Moğolluk şuurundan asla vazgeçmemiş aksine Moğol kimliğini ve ruhunu perçinleştirecek tarih çalışmalarını başlatmıştır.²² Bu iş ile de büyük vezir Reşidüddin görevlendirildi. Cami'üt-Tevarih bu çalışmanın neticesinde doğmuş bir eseridir.²³

Gazan Han'ın 1304'te vefatı ile hanlık görevi kardeşi Olcaytu Han'a kalmıştı. O, saltanata geçtiğinde İlhanlılar radikal bir değişim süreci yaşamaktaydılar. Bu değişim sadece İlhanlılarda değil tüm Yakın-Doğu'da yaşamaktaydı. Bu değişimin temel gücü “din” di. Türklerin ve Moğolların elinde yeni bir kimliğe bürünen İslamiyet hem ciddi bir dönüştürücü güç oluyor hem de bizzat kendisi köklü bir değişim yaşıyordu. İlhanlılar'da başlayan köklü sosyoekonomik değişimin mimarı olan büyük hakan Gazan Han, son zamanlarında kardeşinden reformlarına sadık kalması ve devam ettiricisi olması sözünü almıştı²⁴. Olcaytu Han, ağabeyine verdiği söze elinden geldiğince sadık kalmaya çalıştı.

Olcaytu Han, Şehzadeliği zamanında Horasan valiliği yapıyordu. Ağabeyinin durumunu, emir ve vezirlerin yaklaşımlarını ve faaliyetlerini Emir Mulay'ın verdiği haberler aracılığıyla takip ediyordu. O, ağabeyinin ölüm haberini alır almaz harekete geçti. Çünkü bu esnada Geyhatu'nun oğlu Alafreng'in hükümdar olama arzusu ve

²² İlhan Erdem, “Olcaytu'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri”s. 25

²³ İlhan Erdem, “Olcaytu'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri”, s.27

²⁴ İlhan Erdem, “Olcaytu'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri” s.28

gayreti içinde olduğunu da öğrenmişti derhal duruma müdahale etti. İlhanlı sarayının en muteber ve kudretli emirlerinin de desteğini alarak Mazenderan'a yürüdü ve Alafreng'i yakalayarak öldürdü.²⁵ Daha sonra Horasan'a gelerek buradaki işleri yoluna koydu ve Emir Sevinç, Esen Kutluğ, Celayir Hüseyin, Ali Kuşçu gibi İlhanlı sarayının güçlü isimleriyle beraber Tebriz'e doğru hareket etti. 703 senesinin son ayının beşinci günü(9 Temmuz 1304) Ucan'a vardı. Burada Gazan Han için "Yasa"ya uygun bir yas töreni yapıldı. Ardından da Olcaytu Han'ın İlhanlığı ilan edildi. Onun asıl adı Hudabende'ydi. İlhan olduktan sonra mutlu ve mesut anlamlarına gelen "Olcaytu" adını aldı ve bundan böyle "Muhammed Olcaytu Hüdabende" adıyla anıldı. O tahta çıktığında 23 yaşındaydı, ilhan olur olmaz ağabeyinden kalma tüm yarlıkların geçerli olduğunu ilan etti. Ardından da idari mekanizmada kendine göre bazı atamalar gerçekleştirdi. Devletin uygulamaya başladığı reform politikasını devam ettirme gayretine koyuldu. Devrinin önemli siyasi olaylarının başında Gilan seferi ve Danişmend Bey ile olan mücadele gelmektedir. Diğer önemli siyasi bir mesele ise Yesavur ile yaşanan didişmelerdi.²⁶

Olcaytu devri İlhanlılar açısından sıçrama göstermek için oldukça uygun bir dönemdi. Çünkü Derbent'in yukarıdaki ezeli rakipleri olan Altınorda Devleti eski gücünü yitirmiş ve bir tehdit oluşturma özelliğini çoktan kaybetmişti. Keza güney rakipleri olan Memlûk Devleti de oldukça ağır iç kargaşalıklarla boğuşuyordu.²⁷ Anadolu'da da Selçuklu Devleti artık hiçbir siyasi ve askeri misyona sahip değildi ve Fars kökenli bürokratların marifetiyle İlhanlıların emrinden dışarı çıkmayan adete bir kukla hanedanlık durumundaydı. 1308 tarihinde de artık bu devletten söz etmenin

²⁵ H. Peyrovi Milani, **Ebu Sa'id**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1971, s. 30.

²⁶ H. Peyrovi Milani, **Ebu Sa'id**, Basılmamış Doktora Tezi, s., 33

imkanı olmayacaktır. Bunun dışında da Anadolu'da İlhanlılara baş kaldıran Karamanoğulları gibi birkaç Türkmen beyliğinden başkası yoktu. Bu da Moğollar için bir tehdit oluşturmamaktaydı. İşte siyasi açıdan bu uygunluğu değerlendirme arzusunda olan Olcaytu İlhan, yeni ivmeler kazandıracak atılımların peşindeydi. Olcaytu Han devrinin en temel özelliği kültürel ve dini alanda yapılan atılımlar ve ülke gündemine bu iki konunun hakim olmasıdır.²⁸

Olcaytu Han, devleti Moğollar ve Farslılar arasında ikiye ayırmıştı. Orduyu Kutluğ Şah ve Emir Çoban'a bırakırken bürokratik yönetimi de meşhur tarihçi ve ilim adamı vezir, Reşidüddin'e ve Sadüddin Saveci'ye bırakmıştı. O'da bu ikili yönetim ağının ortasında kendini merkeze olarak devletin tüm yönetim mekanizmasının hakimiyetini sağlamaya çalışmıştı.

Olcaytu Han, ağabeyi Gazan Han'dan devraldığı reform sürecinin iyi bir takipçisiydi. O da imar faaliyetlerini aralıksız sürdürdü. İlhanlı Ülkesini özellikle Bilad-ı Rum'u(Anadolu) Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'yı mamur hale getirmişti fakat onun imar alanın en önemli icraatı kuruluşundan sonra İlhanlıların başkenti olacak olan ve eski köklü şehirlerden hiçte aşağı kalmayacak ayarda olan "Sultaniye" şehriydi. O, bu şehri, 1304 senesinin ilk baharında kurmaya başlamıştı. Bu da ağabeyinin vasiyetiydi çünkü Gazan Han sağlılığındayken "Kondur Olan" adıyla anılan bir bölgede bu şehrin kurulmasını arzu ediyordu²⁹. Tam anlamıyla inşası 1313 senesinde tamamlanan şehir İslam dünyasının en gözde şehirleri arasında yer almıştı. Bu şehirde 7 büyük cami, dar'ı-şifa, eczane ve sayıları kesin bilinemeyen

²⁸ Hafız Ebru, **Zeyl-i Camiü't-Tevarih**, Tahran, 1317, s. 5

²⁹ H. Peyrovi Milani, **Ebu Sa'id**, s. 48

tekkeler, hangahlar ve medreseler bulunuyordu.³⁰ O, şehrin inşasından sonra belli sayıda mimar ve sanatkarı Sultaniye'ye getirdi böylelikle Sultaniye'de süsleme ve ince işçilikte gelişmiş oldu. Sultaniye Tebriz'den sonra İlhanlı ülkesinin en görkemli şehri haline geldi. Bazı mimari uzmanlarının yorumlarına göre ise Sultaniye, Tebriz'den bile ileride bir şehir olmuştur.³¹ İmar faaliyeti olarak bundan başka biri Aras kıyılarında diğeri de Çamçal'da olmak üzere iki şehir daha kurulmuştu her iki şehrin adı da "Sultanabad" idi. Fazla gelişme gösteremeyen bu şehirlerden günümüze pek bir iz kalmamıştır.

Olcaytu Han'ın imar faaliyetleri içinde anılması gereken önemli bir eserde Erzurum'da kurulan "Yakutiye" medresesidir. Bu medrese Moğollar'ın Anadolu'da bıraktığı en görkemli mimari eserdir. Bundan başka Amasya Daru-şifası ve Ahmediye Medresesi bu dönemde Anadolu'da İlhanlılar eliyle yaptırılmış nadide mimari eserlerdir.

Olcaytu Han, sadece mimariye önem vermemişti. O'nun zamanında bilimsel faaliyetlere de önem verilmişti İlhanlılar'dan günümüze kalan pek çok kıymetli eser Olcaytu Han zamanında onun emri ile yazılmıştır. Bunların başında değerli vezir ve ilim adamı Reşidüddin tarafından kaleme alınan "Camiü't-Tevarih" gelir.

Her ne kadar ağabeyi zamanında başlayan milliyetçi ve seküler cereyan güçlenerek devam ediyorsa da Olcaytu Han'ın bizzat kendisi dini meselelerle fazla meşgul oluyordu. Din adamlarına fazla zaman harcıyor ve onlarla ilmi tartışmalara giriyordu. Bundan dolayı birkaç kere din değiştirmiştir. O aslında Hristiyan bir

³⁰ Donald, N, Wilber, **The Architecture of İslamic Iran The Ilkahanid Period**, s. 25

³¹ Donald, N, Wilber, **The Architecture of İslamic Iran The Ilkahanid Period**, s. 26-27

anneninin evladıydı. Doğduğu zamanda Hristiyan adetlerine göre vaftiz edilmişti.³² Daha sonra annesini vefatını izleyen yıllarda Müslüman bir kadınla evlenerek kendine din olarak İslam'ı seçmiştir. O, Müslüman olduğu ilk zamanlarda dört Sünnî mezhepten Hanefî mezhebini seçmişti. O bu süreçte her türlü ilmi ve dini meselede Hanefilerin destekçisi olmuştu. Han'ın desteğini arkalarında hisseden Sünnî mezhep imamaları basılan sikkelerin üzerinde Hulafa-i Raşidînin isimlerinin yazılmasını istiyor ve bunun için uğraş veriyorlardı. Ancak tecrübeli bir devlet adamı olan vezir Reşidüddin mezhep tartışmalarını alevlendirir gerekçesiyle bu işe karşı çıkmış ve engellemiştir.³³ Olcaytu Han'ın Sünnî mezhep imamalarına gösterdiği aşırı teveccüh bürokratlar ve ulema arasında kıskançlıklara ve tepkilere yol açıyordu. Bu bâbta tartışmalar sürüp giderken Hüdabende Olcaytu, 1310 yılında kendisine mezhep olarak Şii mezhebini seçmişti. Onun bu tavrının ardından emirlerin pek çoğu da onun izinden giderek Şii olmuşlardı. Olcaytu Han, Şiiliğin yayılması için elinden geleni yapıyordu. İlhanlı sarayında artık Şiilerin altın çağı başlamış oluyordu. Şii dünyasının güçlü isimleri İlhanlı sarayında toplanmaya başlamışlardı. Bu isimlerin başında Fahreddin Muhammed, Nasreddin Tusi'nin öğrencisi olan Alleme Hilli ve Alleme Cemaleddin Hasan bin Mutahhar- ı Hilli gelmekteydi³⁴.

Olcaytu Han zamanında İlhanlı hanedanında din bakımından İslam ciddi bir prestij kazanmıştı. Kökeni şaman olan İlhanlı ülkesinde geçmişten gelen bir gelenek olarak devlet tüm dinlere eşit mesafede kalırdı. Dini eğilimler devlet içinde fazla etkin hale getirilmezlerdi. Bu geleneği Ahmet Teküder'in Memlûk Devleti'ne karşı siyasi bir manevra olarak İslam'ı benimsemesi kırmış gibi görünse de Teküder'in

³² B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 245

³³ İlhan Erdem, **“Olcaytu'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri”**, s.29

³⁴ B. Spüler, **İran Moğolları**, s. 265-266

devrilmesiyle eski yapı varlığını korumaya devam etmişti ta ki Gazan Han'ın İslam'ı kendisine din olarak seçmesine kadar. Gazan Han'ın İslam'ı tercihi Müslümanlara devlet içinde güç ve itibar kazandırmıştı. Fakat bu aldatıcı bir itibardı. Çünkü Gazan Han ile beraber İslamlaşmanın yanında mili şuurda gelişmeye başlamıştı. Bunun sonmucunda İlhanlılar arasında İslam'a dayalı fakat dünyevi işlerde dinin etkisinin fazla hissedilmediği seküler bir atmosfer oluşmaya başlamıştı. Olcaytu Han'ın dinlere karşı zaafı olmasından ötürü bu eğilim biraz sekteye uğramıştır. Başlangıcında Hristiyan olan Olcaytu, dönemimde bölgede yaşayan Hristiyanlar devlet içinde güç kazanma umuduna kapılmışlardı. Ancak sonraları İlhan'ın İslamı tercih etmesi onların bu umutlarını boşa çıkarmıştı.³⁵ Olcaytu Han'ın Hanefi Olarak İslam'a girişinin ardından Sünnîliği bırakarak Şiiliğe geçişi Sünnîlerinde umutlarını da boşa çıkarmıştı. Bu dönemin önemli özelliği artık saray içinde dini eğilimlerin etkin hale gelmesiydi. Devlet içerisinde İlhan Olcaytu'nun Hanefi olduğu dönemlerde mezhep kavgaları yaşanmıştı. Başını Reşidüddin'in çektiği ve bürokrasiye hakim olan Fars kökenli Şafi gurup ile Türk ve Moğol kökenli asker ve emirlerden oluşan Hanefi gurup arasında bir çatışma yaşanmaktaydı. Şafiler, Sultanın Hanefi olmasını ve Hanefilerin devlet yönetimi üzerinde hakimiyet kurmalarını çekemiyorlardı. Ancak bu durum çok uzun sürmemişti. Olcaytu Han'ın Mezhep değiştirerek Şiiliğe geçişi her iki guruba da güç kaybettirmiştir yukarıda da belirttiğimiz gibi Sultanın yanında artık Şii kökenli kişiler güç kazanmıştı. Ayrıca Hanefi fikhının katı hukuk anlayışından bunalan Olacytu Han dinin daha çok sufi ekollerine yakın durmaya başlamıştı. O devrin meşhur pek çok mutasavvıfını sarayında ağılamış onlarla ilgilenmiştir. Aynı zamanda pek çok Türkmen babasıyla

³⁵ B.Spüler, **İran Moğolları**, s. 245

da görüşme halindeydi. Bunların en tanınanı Barak Baba idi.³⁶ İlhanlılar arasında yaşanan dini eğilimlerin güç kazanması ve sarayda kendini göstermesi süreci genel süreç içinde ayrıntı kalacak bir vaka olarak değerlendirilmelidir. Çünkü İlhanlıları da içine tüm ‘Yakın-Doğu’ da bir millileşme ve devletler nazarında sekülerleşme süreci aratarak ilerlemekteydi.

1258 tarihinde Bağdat’ın Hülagu Han tarafından işgali ve halifeliğin dağıtılması basit bir hadise değildi. Bu olayın sosyal ve siyasi sonuçları ancak bu zamanlar da kendini göstermeye başlamıştı. Bu yeni süreçte İslam bir din olarak güçlenmekteyken siyasi bir gerileme yaşamaktaydı. Yakın-Doğu’da İslam’a inanan insan sayısı giderek artmakta İslam tüm Ön Asya’nın toplumlarının kültür ve medeniyetini kendi boyasıyla boyamaktaydı. Bölgede oluşan her türlü mimari düşünsel ve sanatsal ürünlerde İslam’ın etkisi görülmekteydi. Sosyo-kültürel boyutta bunlar yaşanırken siyasi boyutta ise İslam güç kaybetmişti. Halifeliğin yıkılmasıyla siyasi İslam birliği dağılmış “ümme” sisteminden “milletler” sistemine geçiş yaşanmıştı. Böylelikle Karahanlılar’ın İslam’a girişiyle beraber başlayan Türklerin İslam’a hizmetteki temel hedefi olan “yekpare bir İslam siyasi organizasyonu”nun kurulamayacağı gerçeği net bir biçimde görülmüştü. Yeni süreçte dinleri aynı fakat dine yaklaşımları ve yerel kültürleri farklı olan ayrı siyasi emellere sahip çok toplumlu, çok devletli ve çok kültürlü Müslüman bir Yakın-Doğu manzarası karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni sürecin başat belirleyicileri de Türklerle beraber Moğollar olmuştur. Moğollar, bölgeye gelmeleriyle beraber kendileri de “İslamlaşma” ve “Türkleşme” süreci yaşamaya başlamışlar bunun yanında kendi kültür ve siyaset değerlerini bölge kültürüne katmışlardır.

³⁶ İlhan Erdem, “Olcaitu’nun Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu’ya Etkileri”, s.31

B. Ebu Sa'id Bahadır Han Devrinin Önemli Olayları

1. Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Şehzadeliliği

Ebu Sa'id Han'ın annesi, Olcaytu Han'ın dördüncü hanımı olan Hacı Hatun'dur. 1295 yılında doğan Ebu Sa'id, dokuz yaşına kadar sarayda ailesinin yanında yetişmiştir.

Ebu Sa'id Bahadır Han'ın şehzadelik devri olan Olcaytu Han'ın saltanatu, İlhanlı ülkesinde bir dönüm noktasıydı. Olcaytu Han zamanında İlhanlıları meşgul eden önemli bir olay Çağatay Hanlığı ile yaşanan "Derbent" kriziydi. Derbent bölgesinde Çağatay Hanlığı da hak iddia ediyordu. Bu sorundan dolayı iki ülke arasında sınır olan Derbent bölgesinde çatışmalar yaşanıyordu. Hatta Çağatay şehzadeleri Horasan'a kadar uzanan akınlar yapıyorlardı. Bu akınlar İlhanlılara zarar veriyor bölgeye gönderilen İlhanlı kuvvetleri ve emirler bu durumu engelleyecek kesin bir sonuç alamıyorlardı. Bunun üzerine durumu çözecek kalıcı ve etkili bir yol arayan Olcaytu Han henüz 9 yaşında bulunan oğlu Ebu Sa'id'i kalabalık ve güçlü bir maiyet ile destekleyerek 1304 senesinde Horasan'a vali olarak atadı.³⁷ Ebu Sa'id'in maiyetindeki bu emirlerin her biri Horasan'ın idari görevlerinden birisi ile görevlendirilmişti. Ebu Sa'id'in atabeyi de olan Sevinç Noyan emir'ül-ümeralığa, Kutluk Şah'ın oğlu Say Kutluk on bin kişilik sağ kol kuvvetlerinin komutanlığına, Emir Çoban'ın oğlu Hasan, on bin kişilik sol kol kuvvetlerinin komutanlığına, Esen Kutluğun oğlu Tükent, Rüstem-i Mulay ile beraber tayin işlerinden sorumlu birim olan Divan-ı Tuşamişlik'e, Hoca Reşidüddin'in oğlu Abdüllatif Sahib Divanlığa, Bayıtmış'ın oğlu Muhammed Bey, İlbasmış'ın oğlu Nönker, avcı başlığına, Nurin

³⁷ B. Spüler, **İran Moğolları**, s. 129

Noyan'ın oğlu Nikruz, idacılığa, Çiçek'in oğlu Ali Padişah, Harancılığa, Mulay Şadi'nin oğlu Cantimur alemdarlığa, Yasavvul'un oğlu Isın yasavülcülüğe, Muhammed'in oğlu Mısır Hâce odacılığa, Sutay Noyan'ın oğlu, Kara Muhammed, Suyurğatmış oğlu Şeyh Ali ve Tâceddin Ali Şah mali işlerin başına getirilmişti.³⁸ Böylelikle genç şehzade ilk idari tecrübesine böylesine kalabalık, güçlü ve seçkin bir ekip ile ve oldukça hassas bir görevde başlamış oluyordu. Ebu Sa'id bu göreve getirilmeden önce atabeyi Emir Sevinç ile birlikte onun ordugahında yaşıyordu. Ebu Sa'id'in Horasan'a varacağı haberi gelince Emir Yasavul ve Herat meliki, şehzadeyi karşılamak için büyük bir hazırlık yaptılar. Ebû Sa'id büyük bir tantana ile Horasan'a vardı.

Bu arada Çağatay şehzadesi olan Yesavur ile önceden beri düşmanlığı olan Şehzade Köpek, Çağatay Hanı olan kardeşi Esen Buka'yı Yesavur aleyhine kışkırtmaktaydı. Yesavur'un gizlice Olcaytu Han ile temas halinde olduğunu ileri süren Şehzade Köpek, Yesavur'un isyan hazırlığı içinde olduğunu da söylüyordu. Esen Buka kardeşinin bu tahriklerine kapılmıyordu. Bunun aksine Yesavur'a güveninin sonsuz olduğunu belirtiyordu. İddialarından vazgeçmeyen Köpek, Yesavur'un kendilerinden olmadığını bu sebeple de Horasan'ın tamamının alınamadığını ve Mazenderan'a kadar inilemediğini iddia ediyordu. Bu tarz söylemlerine aralıksız devam eden Şehzade Köpek sonunda Çağatay Han'ı olan kardeşini ikna etmiş ve Yesavur'un aleyhine çevirmişti. Bu durumdan haberdar olan Yesavur, kendisini kurtarmak için Ebu Sa'id'e bir elçi göndererek İlhanlılara ve Olcaytu Han'a bağlı olduğunu bildirmişti.³⁹ Yesavur ayrıca Seyhun Nehri üzerinden kendi boyu ile birlikte geçiş izni de istemişti. Yesavur'un bu isteklerini Horasan

³⁸ Hafız Ebru, **Zeyl- i Cami'üt-Tevarih**, s.61

³⁹ Hüseyin P. Milani, **“Ebu Sa'id”**, s. 43

valisi Ebu Sa'id'e bildiren elçi, çok kıymetli hediyeler de getirmişti. Fakat Ebu Sa'id, risk ve sorumluluk almak istemediğinden elçiyi kabul etmeyerek Olcaytu Han'a yönlendirdi. Olcaytu Han, Yesavur'u kabul etmiş ve arzularını yerine getirmiştir. Belh sınırından Kabil ve Kandahar'a kadar olan alanda kendi boyu ile birlikte yaşamasına müsaade etmiştir. Bu bölgede her hangi bir saldırıya uğrarsa Ebu Sa'id'in emrindeki birliklerin kendisini savunacağı sözünü de vermiştir. Bu müjdeli haberi alan elçi Yesavur'a sunulmak üzere kendisine verilen kıymetli hediyeler ile birlikte Yesavur'un yanına doğru yola çıktı.⁴⁰ Elçi vardıktan sonra Yesavur, içinde bulunduğu emniyet ortamına güvenerek, Köpek'in emrindeki emirlere yüklü meblağlarda paralar vererek ve çeşitli vaatlerde bulunarak kendine yanına çekmiştir. Bununla akabinde Seyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girmeye hazırlanmıştır. Onun bu hazırlığından haberdar olan Köpek, hızlıca hazırlıklara başlamıştı. Bir taraftan ordusunu toplayan Köpek, diğer taraftan da Ebu Sa'id'in desteğini de kazanmaya çalışmaktaydı. Bu amaçla Ebu Sa'id'e bir elçi gönderdi. Ebu Sa'id'e gelen elçi muhatap alınmayarak doğru Olcaytu Han'a gönderildi. Olcaytu Han ise Kurumişi ve Toğay Noyanları kalabalık bir ordu ile bölgeye sevk ettiği gibi Ebu Sa'id'e de emrindeki emir ve birliklerle Yesavur'a yardımcı olmalarını buyurdu. Köpek ile karşı karşıya kalan Yesavur İlhanlıların yardımı gelmeden savaşa girmek istemiyordu. Fakat yaşanan gelişmeler neticesinde savaşa girmek zorunda kaldı. Savaşın hızlanmaya başladığı esnada İlhanlı birlikleri yardıma yetiştiler. İlhanlıların gelmesiyle gücü artan ve maneviyatı güçlenen Yesavur, Köpek karşısında galibiyet kazandı ardından Maveräünnehir'de büyük bir tahribat ve yağma gerçekleştirdi. Bununla da yetinmeyen Yesavur; Semerkant, Buhara, Tirmiz ve civarındaki yerleri

⁴⁰ Hafız Ebru, **Zeyl-i Cami'üt-Tevarih**, s.63

yağmalayarak halklarını göçe zorladı. Köpek, ordularını toparlayarak yeniden saldırıya geçtiyse de kışın bastırmasından dolayı bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kaldı. Yesavur, bu galibiyetteki yardımlarından dolayı teşekkür bağlamında Olcaytu Han'a çok kıymetli hediyeler gönderdi.

Ebu Sa'id'in Horasan valiliği üç yıl sürmüştü ve valiliği boyunca bu gibi olaylarla uğraşmak zorunda kalan genç şehzade valiliği esnasında iyi bir tecrübe edinmişti.

2. Olcaytu Han'ın Ölümü ve Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Tahta Geçişi

Ebu Sa'id'in Horasan valiliğinin sonlarına doğru Olcaytu Han'ın hastalığı giderek ilerlemekteydi. Hastalığın ağırlaşması üzerine devletin önemli isimleri bir karışıklığa yol açmamak ve devleti başsız bırakmamak için Ebu Sa'id'e elçi göndererek derhal Sultaniye'ye gelmesi gerektiğini bildirdiler. Devlet ileri gelenlerinin hesabına göre, eğer Olcaytu iyileşirse bu bir ziyaret kabul edilecekti. Fakat Olcaytu'ya bir şey olursa bir otorite boşluğuna ve kargaşaya meydan vermeden Ebu Sa'id'i han ilan ederek devletin sürekliliği ve selameti sağlanacaktı.⁴¹ Elçi Horasan'a ulaştığında Ebu Sa'id Mazenderan'da atabeyi olan Emir Sevinç ise Merv civarında bulunuyordu. Haberi alan tecrübeli devlet adamı Emir Sevinç, acilen Mazenderan'a Ebu Sa'id'in yanına giderek babasının kendilerini çağırttığını ve zaman harcamadan yola çıkmaları gerektiğini söyleyerek derhal Sultaniye'ye doğru yola koyuldular. Bu zaman aralığında İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun ağır hastalığı haberi Horasan'da ve Ebu Sa'id'in karargahında duyulmuştu. Bu haberin yayılmasından ve şehzadenin de Horasan'dan ayrılmasından sonra bu durumu fırsat bilen Bektut, Horasan ve civarında isyan etmişti. Şehzade ve atabeyi Rey şehrine vardıklarında Olcaytu Han'ın vefatı haberini almışlardı.⁴² Bunun üzerine Emir Sevinç, Olcaytu'nun ordusunun durumundan ve Sultaniye'deki genel durumdan haberdar olmak amacıyla bir elçi göndermeyi teklif etti. Ebu Sa'id'de bunu kabul etti. Gönderilen elçiye sarayın genel havası ve Emir Çoban'ın nerede olduğu ve ne

⁴¹ B. Spuler, **İran Moğolları**, s.128

⁴² B. Spuler, **İran Moğolları**, s.132

ile meşgul olduğu⁴³ ile ilgili haberler getirmesi emredildi. Sultaniye’ye varan elçi ilk önce Olcaytu Han’ın eşi Kutluk Şah Hatun ile konuştu. O’ndan Ebu Sa’id’i bekledikleri haberini aldı. Daha sonra Ali Şah ile görüştü Onun marifetiyle de Emir Çoban’ın yanına vardı Onunla da konuştu. Ondan da Kutluk Şah Hatun’un verdiği cevabı destekleyen cevaplar aldı. Bundan başka devlet erkanının ileri gelen birkaç simasıyla da görüşen elçi, Ebu Sa’id’in yanına dönerek duyduklarını O’na anlattı. Bunun üzerine Ebu Sa’id maiyetiyle hemen Sultaniye’ye doğru yola çıktı. Şehre yaklaşınca karşılanacağını bilen Ebu Sa’id burada çadırlar kurdurarak kendisine istikbal verecek olanları beklemeye başladı. Emir Çoban ve diğer devlet adamları Ebu Sa’id’i karşılamak üzere yola çıktılar. Emir Çoban, huzura vardığında atından indi. Maiyetindekiler de Çoban’ın arkasından atlarından indiler ve Emir Çoban önde, maiyeti arkada şehzadeye doğru yürümeye başladılar. Ebu Sa’id’i karşısında gören Emir Çoban Moğol geleneklerine uyararak onun karşında birkaç kez diz çöktü ve elini öptü. Arkasından da hep beraber Sultaniye’ye doğru yola çıktılar. Şehre vardıklarında yasaya uygun olarak “yas” tutuldu ve fakirlere sadaka dağıtıldı. Bu iş hallolduktan sonra devlet işleri için görüşmeler başladı. Burada geçmişten beri aralarında rekabet olan Emir Sevinç ile Emir Çoban arasında iktidar kavgası yaşandı.⁴⁴ Ancak Emir Sevinç olgunluğu ve ihtiyatlı tavırları ile Emir Çoban’a öncelik vererek bir tatsızlık çıkmasını önledi. Devlet bürokrasisindeki atamalarda belirleyici Emir Çoban oldu. Atamalarla ilgili görüşmeler tamamlandıktan sonra. İlhanlı Hanlığı’nın yeni hükümdarı meşruiyet kazanmış oldu. Töreye uygun olarak

⁴³ Bunun temel sebebi diğer bölümlerde de değinildiği gibi, İlhanlı sarayının etkin ve tecrübeli iki bürokrati olan Emir Sevinç ve Emir Çoban arasındaki siyasi rekabet ve Ebu Sa’id’in Emir Çoban’ın Saltanatını ilan edebilecek bir fırsat kolladığına dair taşıdığı şüphedir.

⁴⁴ F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. I, TTK, Ankara, 1970, s.82

yapılan törenle 716 Safer'inin başlarında yani 1317 Nisan'ının ortalarına doğru Bir elinden Emir Çoban bir elinden de Emir Sevinç tutarak Ebu Sa'id'i İlhanlı tahtına oturtular. Ardından da Ebu Sa'id'in hükümdarlığı kutlandı.⁴⁵ Ebu Sa'id, İlhanlı tahtına geçtiğinde henüz on iki yaşındaydı. Bu sebeple de Ebu Sa'id'in saltanatının ilk yılları bu iki emirin özellikle de Emir Çoban'ın gölgesinde geçti. Buradan hareketle Ebu Sa'id'in saltanatı Emir Çoban'dan öncesi ve sonrası gibi iki farklı döneme ayrılabilir. Bu ilk devrede yaşanan çalkantılı olayların etkisi Sultan'ın hakimiyeti eline aldığı ikinci devreye o kadar çok tesir etmiştir ki sultanın tüm gayretleri ülkede bütünlüğü sağlamaya yetmemiş ve nihayet sultanın vefatı ile İlhanlı hanedanı siyasi birliğini kaybetmiştir.

Ebu Sa'id'in tahta geçmesiyle yapılan belli başlı atamaları şöyle sıralayabiliriz: vezirlikler eskiden devam ede geldiği üzere yine Taceddin Ali Şah ve Hoca Reşidüddin'e bırakıldı, Ebu Sa'id'in yanında bulunan emirlerin her biri bir vilayete vali olarak atandı. Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş Noyan Anadolu valiliğine, İrencin Noyan Diyarbakır valiliğine, Emir Kutluk ise Yesavur meselesini çözmek üzere Horasan valiliğine atandı.⁴⁶

⁴⁵ Hafız Ebru, **Zeyl-i Cami'üt-Tevarih**, s.72

⁴⁶ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 133

3. Yesavur Meselesi, Horasan ve Derbent

Horasan bölgesi için uzunca zamandır mücadele veren Yesavur, Olcaytu Han'ın vefat ettiği haberini alınca yeniden cesaretlendi ve harekete geçti. Bektut ile anlaşma yapan Yesavur, bu ittifak ile Horasan'ı yönetmek ve korumakla görevlendirilen Yasavul'u ortandan kaldırmayı ve Horasan'a sahip olmayı hedefliyordu. Bu niyetlerini kimseye hissettirmeden hareket eden ikili, gizlice hazırlanmaya başladılar. Yesavur cephesinde bu gelişmeler yaşanırken bölgedeki İlhanlı Valisi olan Yasavul'da Yesavur'dan kız istemişti. Vassaf'ın ifadesine göre bu kız Esen Kutluk'un kızı ve Yesavur'un da yeğeniydi. Ayrıca Bektut'ta bu kız ile evlenmek istiyordu⁴⁷. Emir Yasavul kız istemek için gereken yüklü miktardaki parayı Horasan'ın gelirlerinden toparlamaya teşebbüs etti. Paranın elli bin dinarını da Herat'tan almayı planladı. Bu iş için güvendiği iki adamını görevlendirdi ve bunları parayı altın olarak alıp gelmeleri için Herat'a gönderdi. Bu adamlar parayı toplamak için Herat halkına şiddet uygulamaya başladılar. Bu olay halkın Emir Yasavul'a karşı nefret duymalarına yol açtı. Diğer emirlerle de arasını açan Yasavul yalnız kaldı. Kendince düğün hazırlıkları yaptığı bir esnada düğün alayı ile Yesavur'un ordugahına doğru hareket ederken yolda Bektut'un ordugahına uğradı. Burada saldırıya uğrayan Yasavul az bir askeriyle kaçmayı başarsa da çok fazla kaçamadan yakalandı ve 717 Muharrem'inde yani 1317 Ocak'ında öldürüldü⁴⁸. O'nun ölümü ile boşalan Horasan Valiliğine Esen Kutluğ atandı.⁴⁹ Emir Yesavur ve Bektut bu yeni valiyi söz konusu olayda Yasavul'un suçlu olduğuna inandırmaya çalıştılar. Yesavur'unda Sultan Ebu Sa'id'e hediyeler göndermesiyle olay ört bas edilmeye

⁴⁷ Tarih-i Vassaf, s. 620-621'den aktaran , H. Peyrovi Milani, “**Ebu Sa'id**”

Basılmamış Doktora Tezi, s. 61

⁴⁸ B. Spüler, “**İran Moğolları**”, s.133

⁴⁹ B. Spüler, “**İran Moğolları**”, s. 135

çalışıldı. Yasavul'un ölümünün ardından Yesavur önemli bir rakibinden kurtulmuş oluyor böylelikle meydan kendisine kalıyordu. Yeni vali Esen Kutluk ise Bektut ve Yesavur'un bağlılığını inandırıcı bulmaktaydı. Ancak Esen Kutluk'un valiliği kısa sürmüştü.

1318 senesinde Horasan'da yeniden karışıklıklar çıkmaya başlamıştı. Meydanı boş bulan Yesavur ayaklandı ve Horasan ve civarını tahrip etti. Bu şekilde yağmalayarak Mazenderan'a kadar ilerledi. Bu olaylar meydana gelirken Özbek Hanı'nın kalabalık bir ordu ile Deşt-i Kıpçak üzerinden Derbent ve Azerbaycan'a saldıracağı istihbaratı alındı. Ayrıca Diyarbakır'da Memlûklerin saldırısına uğramıştı. Bu iki kötü haber Sultaniye'ye ulaştığında Sultan Ebu Sa'id saldırıları karşılaması için emirlerini görevlendirdi. Emir Hasan, Horasan'a giderken Sultan da diğer maiyeti ile Karabağ'a gitti. Emir Çoban ise Gürcistan üzerinden düşmanın önünü kesmek için yola çıkmıştı. Bu arada Emir Hasan bir elçi göndererek bütün Horasan'ın yerli küçük beylerin eline geçtiğini Yesavur'un ise Mazenderan'da bulunduğunu ve kalabalık bir orduya sahip olduğunu öğrendiklerini Sultana bildirmişti. Bu haber üzerine Ebu Sa'id'de Emir Hasan'ın yardımına kuvvet gönderilmesini emretti.⁵⁰ Derhal kalabalık bir birlik Emir Hasan'ın yardımına gitmek için yola çıktı. Bu birlikler Rey'de Hasan'ın birlikleri ile birleştiler. Gücü ve morali yükselen Hasan, ağır hava şartlarına rağmen düşmanın üzerine yürüdü. Emir Hasan'ın kuvvetlerinin üzerine doğru geldiğini öğrenen Yesavur, emirlerini çağırdı ve yapılan istişare neticesinde geri dönmeye karar verdiler. Bunun üzerine güçlü bir orduya sahip olan ve her fırsat bulduğunda İlhanlılara sorun çıkaran Yesavur'un bu şekilde kendi haline bırakılamayacağını ileri süren Emir Çoban'ı haklı bulan Sultan,

⁵⁰ Hafız Ebru, **Zeyl-i Cami'üt-Tevarih**, s.85

Horasan'a yürümeye karar verdi ve Emir Çoban'ı Horasan'a gönderdi. Bu esnada Özbek Han'ın kalabalık bir ordu ile Derbent'e vardığı haberi geldi. Özbek Han ile karşılaşan az bir İlhanlı birliği Özbek Han'ın kalabalık ordusuyla baş edemeyeceklerini anlayarak geri kaçtılar ve Ebu Sa'id'in yanına geldiler.⁵¹ İleri hareketini sürdüren İlhan, tüm kuvvetlerini yanına topladıktan sonra Kür Nehri kenarında ordugahını kurdu. Burada ordugah kurarken her asker için bir çadır kurulmasını ve çadırların mesafeli bir biçimde kıyı boyunca uzanmasını emretti böylelikle düşmanın İlhanlı ordusunu kalabalık sanması sağlanacaktı. Bu arada Özbek Han ordusuyla geçtiği yerleri yağmalayarak Ebu Sa'id'in karşısına gelmiş ve burada ordugahını kurmuştu. Bunu haber alan Emir Çoban, Horasan'a gitmekten vazgeçti ve emrindeki iki tümen asker ile sultanın yanına yardıma geldi. Emir Çoban'ında gelmesiyle güçlenen İlhanlı ordusu karşısında kendisine başarı şansı vermeyen Özbek Han, savaşmaktan vazgeçti ve Derbent'e doğru geri çekildi. Ancak Emir Çoban, Özbek Han'ın peşinden giderek onu yakaladı ve savaşarak Özbek Han'ın ordusunu bozguna uğrattı. Böylelikle uzun süredir İlhanlıları tedirgin eden Derbent meselesi şimdilik çözülmüş oluyordu.⁵²

Kafkasya'da başarılı olan İlhanlılar, Horasan'da uzun zamandır devletin başına dert olan Yesavur meselesini çözmek için harekete geçtiler. Bu iş ile ilgilenen Emir Hasan, Herat'ı kuşatan Bektut ve Yesavur'un üzerine yürüdü. Karşılıklı yapılan çatışmalarda Yesavur savaşı kaybetti ve kaçmaya başladı. Ordusu dağılan Yesavur az bir birlik ile kaçıyordu. İlhanlı kuvvetleri peşinden kovalasalar da hava şartlarından dolayı güçsüz düşen askerler, yarı yoldan geri döndüler. Fakat Yesavur tamamıyla

⁵¹ B. Spüler, **İran Moğolları**, s. 137

⁵² B. Spüler, **İran Moğolları**, s. 139

Horasan ve muntikasından çıkartılmış oluyordu. Böylelikle Horasan bu sıkıntıdan kurtulmuştu.⁵³

Öte yandan Maverünnehir hakimi olan Köpek, Yesavur'u ortadan kaldırmak istiyordu. ayağına kadar gelen fırsatı kaçırmak istemeyen Köpek, emirlerini kalabalık bir ordu ile Yesavur'un üzerine gönderdi. Emir Hasan'da emrindeki beylere Herat'a gidip buradaki birliklerle desteklenip Kandehar'a doğru gitmelerini emretmişti. Bu gelişmeler yaşanırken Sicistan Hakimi de Yesavur'un üzerine ordusuyla yürüme kararı almıştı. Köpek'in birlikleri ile Yesavur arasında yaşanan çatışmada Yesavur öldürülmüştü. Yesavur'un ortadan kaldırılmasıyla Horasan ve civarında uzun bir süredir devam eden kargaşaya son verilmiş oluyordu.⁵⁴

⁵³ B. Spüler, **İran Moğolları**, s. 137

⁵⁴ Hüseyin P. Milani, **“Ebu Sa'id”**, s., 48

4. Vezir Reşidüddin ve Ölümü

Reşidüddin, 1240 senesinde Hemedan'da dünyaya gelmiştir. Aslen İranlı olan Reşidüddin iyi bir hekim ve güçlü bir kalem olarak kendisini göstermiştir. Gazan Han zamanında ünü yayılmaya başlayan Reşidüddin bu dönemde doktor olarak İlhanlı Sarayına girmiştir.⁵⁵ Tıp alanındaki başarıları sayesinde İlhanlı sarayına kolayca kabul edilmiştir. Çok geçmeden de üstün başarıları sayesinde Han'ın teveccühünü kazanmıştır. Fakat o esas başarısını Tarih ve dini ilimler sahasında yapmıştır. Şafi mezhebine mensup olan Reşidüddin İlhanlı hanedanında bu mezhebin kabul görüp yayılmasında büyük katkı sağlamıştır.⁵⁶ O maharetlerini sadece bu alanlarda göstermiyor aynı zamanda ilahiyat, felsefe, ziraat ve mimarlık alanlarında da başarılı çalışmalar gösteriyordu. Reşidüddin, Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, İbranice ve Çince'yi çok iyi derecede biliyordu.⁵⁷ İşte bu başarıları ve zenginlikleri sayesinde kendisini Gazan Han'a sevdirmiş ve kısa sürede vezirlik makamına yükselmişti.⁵⁸ O uzun yıllar vezirlik görevini sürdürmüştü. Olcaytu Han zamanında ise bürokrasi hayatının zirvesine ulaşmış ve sahib divanlık görevine getirilmiştir.⁵⁹ Bu makam sayesinde çok büyük bir servete ve rahatlığa kavuşmuştur. Onun bu servetinin önemli bir kısmını dini ve ilimi kuruluşlara ayırdığı devrin vakayinamelerinde geçmektedir.⁶⁰ Reşidüddin, Gazan Han'ı örnek alarak Tebriz'de

⁵⁵ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.705

⁵⁶ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.708

⁵⁷ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.706

⁵⁸ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.706

⁵⁹ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.707

⁶⁰ V.V. Berthold, **Türkistan**, S. 48.

bir mahalle kurmuştur ki mimari ve estetiklik bakımından dünyada eşine zor rastlanır bir eser meydana gelmiştir.⁶¹

Reşidüddin'in harcamalarının önemli bir kısmının kitaplara gittiği anlaşılmaktadır. Reşidüddin'in kitap çoğaltma, süsleme ve ciltleme işlemleri için altın para ile 600.000 Frank gibi çok yüklü miktarda para harcadığı söylenmektedir.⁶²

Gazan Han devrinde oldukça önemli ve güçlü bir duruşu olan Reşidüddin, Olcaytu Han'ın ilk saltanat yıllarında da aynı debdebeli durumunu korumayı başarmıştır. Fakat onun bu huzurlu yaşantısı çok uzun sürmemiştir. Reşidüddin, iyi arkadaşı olan vezir Saadettin ile beraber uyum içinde çalışıyorlar ve İlhanlı ülkesini kaldırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu arada genç, girişken ve hırslı bir bürokrat olan Taceddin Ali Şah, bu özellikleri ile Olcaytu Han'ın gözüne girmiş ve Olcaytu Han kendisini 710 (1310) yılında vezir yapmıştır. Bu durum Reşidüddin için sonu hiçte iyi olmayan gelişmelerin başlangıcını oluşturmaktadır. Ali Şah'ın Saadettin ile Reşidüddin'in arasına katılması ile beraber bu iki kadim dostun araları açılmaya başlamıştı. Moğol Sarayında sıkça rastlanan iftira ve entrikalar yeniden görülmeye başlamış ve vezir Reşidüddin hakkında olmadık söylentiler saray çevresinde dolanmaya başlamıştı. Bu üç vezir de birbirlerini kötülüyor ve sultana birbirlerini şikayet ediyorlardı. Bu iftira sürecinin ardından canından ilk olan vezir Saadeddin oldu. Saadeddin'in ölümünden sonra yerine vezir Ali Şah geçti. Saadeddin'e karşı birleşmiş olan Ali Şah ve Reşidüddin'in ortak düşmanlarının ardından araları açılmış ve birbirlerinin aleyhine çalışmaya başlamışlardı. Ali Şah'ın amacı Reşidüddin'i de devreden çıkarıp Han'ın tek veziri olmak ve hanı da kendince

⁶¹ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.707

⁶² Şemseddin Günaltay, **Tarihler ve Müverrihler**, S. 262.

yönlendirip İlhanlı hanedanına hakim olmaktı. Ali Şah'ın sahtekarlık ve devleti yıkmaya çalışmakla ve Yahudilere yakın durmakla suçladığı Reşidüddin hakkında Sultan Olcaytu idam kararı verdi fakat her ne sebeptendir bilinmez Taceddin Ali Şah bin bir rica ile sultanın bu emrini geri aldırttı. Bu durum üzerine Sultan Olcaytu, iki vezire iyi geçinmelerini ve devletin gelişmesi için beraberce çalışmalarını emretti. Olcaytu Hanın son zamanlarından yönetim sahnesinden biraz geri duran Reşidüddin bu durumun geçici olduğunu çok iyi biliyordu genç ve hırslı vezirin sürekli hatalar yaptığını ve en az sultan kadar güçlü emirleri kıldığını görüyordu. Nihayet zaman bu tecrübeli veziri haklı çıkardı ve rahatsızlanarak hayatını kaybeden Olcaytu Handan sonra yerine küçük yaştaki oğlu ve Horasan valisi Ebu Sa'id Bahadır Han geçiyordu. Bu yeni dönemde güç ve iktidar Reşidüddin'in de hamisi olan Emir Çoban'ın elindeydi.⁶³ Bu durum Ali Şah için oldukça tehlikeli idi. Ali Şah bu yaşlı ve tecrübeli rakibinden kurtulmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Reşidüddin ise yaşlılığın verdiği zaafıtan ötürü eline geçen bu fırsatı değerlendirmeyi düşünmemişti. Hatta o emirlerin bazılarının kendisine sundukları Ali Şah'ı ortadan kaldırma tekliflerini kabul etmemişti. Ali Şah'ın ortadan kaldırılması için Reşidüddin'e yakınlaşan Ziyau'l – Mülk ve arkadaşları bu sefer de tam tersi bir teklifle Taceddin Ali Şah'a yanaştılar.⁶⁴ Bu ekibin faaliyetleri etkili oldu ve sonuçta Emir Çoban, Reşidüddin'i divandan aldı. Fakat kısa sürede Reşidüddin'in yokluğunda işlerin karıştığını fark eden Emir Çoban, bu tecrübeli veziri tekrar göreve çağırdı. Hayatının son demlerini sakın bir biçimde geçirmek isteyen Reşidüddin, Emir Çoban'dan özür dileyerek bu daveti geri çevirdi. Ancak Emir Çoban, bu konudaki ısrarına devam etti ve gelişmeleri Sultan Ebu Sa'id Han'a açtı. Bu sefer Reşidüddin için divan üyeliği

⁶³ Şemseddin Günaltay, **Tarihler ve Müverrihler**, s. 270.

⁶⁴ Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, s.193

değil vezirlik düşündüğünü belirtti. Bu gelişmeleri duyan Ali Şah ve ekibi paniğe kapıldılar çünkü Han, Emir Çoban'ın sözünden çıkmıyordu. Bu durum karşısında Taceddin Ali şah ve ekibi Reşidüddin'in ortadan kaldırılması gerektiği fikrinde anlaştılar. Hekim olan Reşidüddin'in Sultan Olcaytu'ya ilaç yerine zehir vererek ölümüne sebep olduğunu iddia ettiler ve başarı ile hazırlanmış bu plan netice verdi. Ebu Sa'id Bahadır Han ve Emir Çoban, Olcaytu Han'ın Reşidüddin tarafından öldürüldüğüne inandılar. Emir Çoban, Reşidüddin'i Sultaniye'ye çağırarak sorgulattı. Daha Sonra da diğer hekim Celaleddin Harran'ın ifadesine başvuruldu ve neticede Harran oldukça masum bir ifade vermiş olsa da bu ifadeye dayanarak Reşidüddin'in idamına karar verildi.⁶⁵ 13 Eylül 1318 tarihinde bu kıymetli devlet ve ilim adamı katledildi ve cenazesi Kendi yaptırdığı türbeye defnedildi.⁶⁶ Başlı ise Tebriz'e götürülerek orada *“Bu baş Allah'ın kelimini değiştiren Yahudinin başıdır Allah'ın laneti bunun üzerinde olsun”* diye bağırarak sokaklarda dolaştırıldı.⁶⁷

Reşidüddin büyük bir tarihçi ve doktor olarak ün saldı. Ayrıca O İran'ı 17 yıl başarı ile yöneterek yöneticiliğindeki başarısını da ispatlayarak başarılı vezirler arasına da girmiştir. Reşidüddin'in tarih kitapları hala daha o dönemleri aydınlatmada eşsiz kaynaklar arasındadır.

⁶⁵ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.712

⁶⁶ Zeki Velidi Togan, **Reşidüddin**, İA, c.IX., s.707

⁶⁷ Şemseddin Günaltay, **Tarihler ve Müverrihler**, s. 272

5. İreñcin ve Kurumişı'nın Ayaklanmaları ve Emir Çoban'ın Devlet İşlerinde Hakimiyet Kurması

Ebu Sa'id Han, çok küçük yaşta İlhanlı tahtına geçtiği için saltanatının ilk zamanları İlhanlı sarayının tecrübeli ve kudretli idarecilerin gölgesinde geçmişti. Bu bürokratların başında Olcaytu Han zamanından beri devlet otoritesinde güç sahibi olan ve emirler üzerinde nüfuzu olan Emir Çoban ile Ebu Sa'id Han'ın atabeyliğini yapan devlet yönetiminde tecrübeli olan ve bürokrasi çevrelerinde sözü geçen Emir Sevinç'ti. Sultan'ın saltanatının ilk yılları özellikle bu iki emir'in arasındaki iktidar mücadelesinin gölgesinde geçmiştir. Çocuk yaşta olan sultan, pek çok kararı kendi inisiyatifıyla alamamış bu emirlerinin aldığı kararları kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu iki emir içinde özellikle Emir Çoban'ın gücü daha belirgindi. İlhanlılar tarihi incelendiğinde Emir Çoban gibi başka bir bürokrata daha rastlamaz Emir Çoban aldığı kararlar ve yaptığı faaliyetlerle sanki bir ilhan gibi görüntü sergilemiştir. Onun devlet içindeki dengeleri bozan kudreti kendisi ve ailesinin sonunu hazırlamıştır.

Emir Çoban, Moğolların Solduz⁶⁸ kabilesine mensuptur.⁶⁹ Emir Çoban sahip olduğu güç ve naif olmayan bazı tavırları ile diğer emirlerin tepkisini hatta düşmanlığını kazanmaktaydı. Emir Çoban, Ebu Sa'id'in çocukluğundan istifade ederek devlet işlerini iyice eline almıştı. Bu durum genç sultanı rahatsız etmekteydi. Devlet yönetimine hakimiyet kuracak çağa gelen Ebu Sa'id, yönetimde sözünü dinletme gayretine girişmişti. Fakat burada da Emir Çoban'ın muhalefeti ile karşılaşmaktaydı bu da Sultanın Emir Çoban'a karşı kinlenmesine neden oluyordu.

⁶⁸ Solduzların Moğol olup olmadıkları kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kayıtlar da Solduzları Kırgız gösterirken bazı kayıtlar ise Moğol kabul etmektedir. Irki aidiyetleri ne olursa olsun Cengiz Han'dan bu yana bu kabile Moğol tarihinde sürekli göz önünde olmuşlar ve önemli bir rol oynamışlardır.

⁶⁹ İ.H. Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", **Belleten**, XXXI/124, s. 601

Emir oban yukarıda da bahsedilen zbek Han ile yapılan mücadeleyi kazandıktan sonra bu muharebe esnasında görevinde kusurlu gördüğü içinde Kurumişi'nin de bulunduğ bazı emirleri cezalandırmış ve onları herkesin ortasında değnekten geçirmişti. Bu durum emirlerin Emir oban'a olan kinini daha da artırmıştı. Emir oban'ın bu keyfi tavırlarından çok rahatsız olmuştu. oban'ın üzerindeki tasallutundan usanan ve emirlerinde rahatsızlığın bilen Sultan Ebu Sa'id Han, bir gün Kurumişi İrencin ve Tokmak Noyanlarla bu sıkıntısını paylaştı.⁷⁰ Bu arada Emir oban Gürcistan'a yürümeye karar vermişti. Bu durumdan istifade etmek isteyen Emir oban'ın hasımları, Emir oban'ı bir davete ağırmay ve bu davette öldürmeyi planlıyorlard. Bu emirlerde sultana eğer emir verirse Emir oban'ı ortadan kaldıracılabileceklerini söylediler bunun zerine Ebu Sa'id Han'da onlara izin verdi.⁷¹

Emir oban'ı ortadan kaldırmayı planlayan emirler, Onu Sr Mari kasabasında bir ziyafete ağırmay ve burada öldürmeyi planlıyorlard. Kurumişi'nin denetiminde bulunan bu kasabada Emir oban adına bir ziyafet hazırlandı ve çok gösterişli hediyeler gönderilerek Emir oban ziyafete çağırıldı.⁷² oban bu daveti kabul etti ve bölgeye doğru yola ıkt. Fakat yoldayken Kurumişi'nin adamalarından olan Ali Aktay adında bir şahıs, Emir oban'ın yanına gelerek ona bu davetin aslında kendisine yönelik bir suikast plan olduğnu söyledi. Bu haberi alan oban kimseye bir şey söylemeden oğlu Emir Hasan'ı da yanına alarak ve ağırlıklarını orada bırakarak gizlice katı. Bir zaman sonra Emir Kurumişi, kalabalık birlikleri ile oban'ın ordugahına geldi. Adamlarına oban'ı sordu onlarda çadırında olduğnu

⁷⁰ İ. H. Uzunçarşılı, “Emir oban, Solduz ve Demirtaş”, Belleten, XXXI/124, s. 604

⁷¹ İ. H. Uzunçarşılı, “Emir oban, Solduz ve Demirtaş”, s. 604

⁷² İ. H. Uzunçarşılı, “Emir oban, Solduz ve Demirtaş”, s. 604

söylediler. Bunun üzerine Kurumişi, kılıcını çekerek Emir Çoban'ın çadırına doğru hücum etti. Emir Çoban'ın adamları da Kurumişi'ne mukavemette bulundular. Yaşanan çatışmada her iki taraftan da 300'den fazla adam öldü. Neticede Kurumişi, Çoban'ın çadırına girmeyi başardı. Çoban'ı bulamayan Kurumişi, Emir Çoban'ın tüm ağırlıklarını yağma ettirdi. Çoban'ı takip için süvarilerini gönderdiyse de Onu yakalayamadı. Emir Çoban bu arada Merend şehrine varmıştı. Buranın valisi Çoban'ı iyi karşıladı. Ona at ve silah vererek Tebriz yakınlarındaki Sofular köyüne kadar refakat etti. Bu esnada babasının başının dertte olduğunu duyan Anadolu genel valisi Demirtaş Noyan, babasına yardım etmek için kalabalık bir kuvvetle Anadolu'dan yola çıkmıştı.⁷³

Emir Çoban'ın Tebriz yakınlarına geldiğini duyan vezir Taceddin Şah, bin kişilik bir süvari birliği ile Emir Çoban'ı istikbal etmeye gitti. Ayrıca Çoban'ın gelişinden memnun olduklarını göstermek için Tebriz halkının sokağa çıkıp Emir Çoban'ı karşılamalarını istedi. Emir Çoban için çadır kuruldu. Bu şartlar altında Tebriz'e varan Çoban, burada bir gece kaldı. Ertesi gün vezir Taceddin Alişah ile birlikte Sultaniye'ye doğru yola çıktılar. Sultaniye'ye yaklaştıklarında Vezir Alişah hızlanarak öne geçmiş ve Emir Çoban'dan önce Saraya varmıştı. Ebu Sa'id Han ile görüşen vezir, Emir Çoban'ı övdü ve onun suçsuz olduğunu iddia etti. Çoban'ın düşmanlarını özellikle de İrencin Noyan'ı kötüledi ve İrencin Noyan'ın tahta gözü olduğunu söyledi. Vezirin bu ifadeleri üzerine sultanın meseleye bakışı tamamıyla değişti. Emir Çoban'ı affetti. İrencin Noyan'a karşı bakışı ise birden değişti. Bu konuşmanın ardından Sultanın emri ile huzura getirildi. Sultanın huzuruna çıkar çıkmaz ağlamaya başlayan Emir Çoban:

⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “**Emir Çoban**”, s, 607

*“Hanın hizmeti için intihap etmiş olduğum adamalarım, yaverlerim katledilmiş, hanın hizmetiyle topladığım mallarım yağma edilmiş ve hürmetim kırılmıştır. Eğer Sultanım hazretleri benim katlimi istiyorsa ben huzurundayım ve ben onun kölelerinden birisiyim.”*⁷⁴ şeklinde konuştu. Sultan Ebu Sa‘id Han gerçeği gizleyerek hakkında verdiği ölüm emrini inkar etti ve benim sana karşı bir kastım olmadı. Onlar senin düşmanlarıdır. Senin benim yanındaki derecenı kısıkanıyorlar onların bu hareketi hem sana hem bana karşı bir isyandır çünkü benim iznini almadan hareket ettiler bu yüzden onları cezalandırmak için sana izin veriyorum dedi. Düşmanlarını yok etmek için Sultan’dan müsaade alan Emir Çoban, emrindeki askerlere on bin kişilik daha takviye alarak İrencin Noyan ve Kurumişi Noyan ile savaşmak üzere yola çıktı. Kurumişi, İrencin ve Tokmak Noyan’ın kuvvetleri ile Emir Çoban’ın kuvvetleri Minare Köyü civarında karşı karşıya geldiler. Emirler, Çoban’ın birlikleri arasında Sultan’ın sancaklarını görünce şaşırdılar. Kısa bir tedirginlikten sonra Kurumişi Sultan esasen bizimledir savaşmak lazım dedi. Yapılan savaşta emirlerin kuvvetleri dağıldı. Üç emirde Çoban tarafından yakalandı. Sultaniye’ye getirilen emirler derhal yargıya sevk edildiler onlara bu isyanlarının sebebi soruldu. Onlarda Ebu Sa‘id Han’ın emri ve izni ile bu işi yaptıklarını söylediler. Kurumişi, Çoban’a Yusuf Bey ve Mehmed Herze senin üzerine yürümem ve seni öldürmek için bana Ebu Sa‘id Han’ın mektubunu getirdiler dedi. Bunun üzerine bu şahıslarda mahkemeye çağrıldılar ve kendilerine Kurumişi’nin sözleri soruldu. Onlarda doğruladılar. Fakat Ebu Sa‘id yine de verdiği emri inkar etmeye devam etti ve emirlerin idamını istedi. Yasa gereğince hepsi için idam kararı verildi. Bunun üzerine İrencin Noyan, koynunda taşıdığı Sultan’ın mektubunu çıkararak “Çoban’ın idamını

⁷⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “**Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş**”, s.605

imzaladığın ferman işte burada” diye haykırdı ve Sultana karşı ağzını bozdu. Sultan hala daha inkar etmeye devam etti ve idamın bir an önce yapılmasına yönelik emrini yineledi. Emir Çoban, İrencin Noyan’dan başlayarak sırasıyla üç emiri idam etti. Çivilenerek öldürülen İrencin Noyan acı çekerek can verirken Sultana karşı çok ağır hakaretlerde bulundu. Sırasıyla diğer iki emir de çok acı biçimde can vererek idam edildiler. Bu emirlerin cesetleri valilik yaptıkları bölgelere götürülerek halkın arasında gezdirildiler. Bunlardan başka Emir Çoban’ın kendisine muhalefet eden otuz altı emiri daha öldürdüğünü İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Nihayet’ül İreb’e dayanarak bildirmektedir.⁷⁵ Böylelikle devlet içinde en güçlü rakiplerini ortadan kaldırmış olan ve zaten var olan gücünü ziyadesiyle artıran Emir Çoban artık devlet yönetiminde çok güçlü bir konuma ulaşmış oluyordu. Giriştiği başarısız suikast girişimi ile Emir Çoban karşısında itibar kaybeden ve güçsüzlüğünü açık eden Ebu Sa’id Han ise bu tarihten itibaren artık tamamen Emir Çoban’ın tahakkümü altına girmişti. Emir Çoban, artık İlhanlı sarayının en kudretli emiri olmuştu. Emir Çoban’ın bütün oğulları İlhanlı vilayetlerinde valilik görevlerine atanmıştı. Çobanlılar aile olarak İlhanlı sarayında çok kuvvetli bir konum elde etmişlerdi.

1321 yılında Özbek Han, yeniden İlhanlı ülkesine saldırıya geçmeyi planlamıştı. Fakat bu sefer geçmiş olaylardan ders alan ve yeni bir mağlubiyet yaşamak istemeyen Altınorda Hanı, Memlûk sultanı Melik Nâsır ile ittifak yapmak istiyordu. Ancak Memlûk sultanı Melik Nâsır, Özbek Han’ın ittifak teklifini kabul etmediği gibi yaşanan bu gelişmeyi Emir Çoban’a bildirmişti. Bir cevap ile Memlûk sultanına teşekkür eden Emir Çoban, Özbek Han’ın üzerine yürüdüğünü de bildirmişti.

⁷⁵ İ. H. Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, s. 607

Papa Yirmi İkinci Jan'ın 22 Kasım 1321'de Avinyon'dan gönderdiği mektup Emir Çoban'a hitaben yazılmıştır ki bu Çoban Noyan'ın İlhanlı sarayında tam bir saltanat sürdüğünün açık bir göstergesidir.⁷⁶ Emir Çoban, artık İlhanlı sarayının ve neredeyse tüm Yakın Doğu'nun en kudretli emri konumundaydı. İstedikini yapıyor yapılmasını istenmediği şeyleri de yaptırmıyordu. İlhanlı ülkesinin önemli bürokratlarından olan Vezir Taceddin Alişah 1324 yılında vefat emiştı. Ondan boşalan makama Emir Çoban, Ebu Sa'id'e rağmen Sayın'ı getirdi. Bu icraatı denebilir ki Emir Çoban'ın son kudretli faaliyetiydi. Bu tarihten sonra Çobanların düşüş ve yok oluş süreci başladı.

⁷⁶ İ. H. Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, s. 607

6. Emir oban'ın ölümü ve İlhanlı Sarayında obanlılar Devrinin Sonu

Büyük g ve nüfuzuna rağmen Emir oban'ın saltanatının sonuna doğru yaklaşılıyordu. Ebu Sa'id Han, Emir oban'ın kızı olan Bağdat Hatun'a ilgi duymaya başlamıştı. Ancak Bağdat Hatun İlhanlı emirlerinden Akboğa ile evliydi. Cengiz yasası uyarınca Hanın beğendiği kadını kocasının boşaması gerekirdi. Bu olay vuku bulduğunda 20 yaşında olan Ebu Sa'id Emir oban'a haber göndererek niyetini açıkladı. Emir oban ise bu işe karşı ıktı. Bu tavırdan çok etkilenen Ebu Sa'id Han'ın keyfi katı ve zayıflamaya başladı. Ebu Sa'id, Emir oban hayatta oldukça bu arzusuna kavuşamayacağını çok iyi biliyordu. Nitekim yle de oldu. Bu esnada Emir oban'ın oğullarından olan Dımaşk Hoca'nın edep dışı davranışlarından rahatsız olan bürokratlar Dımaşk'ı Sultana şikayet ettiler ve Ebu Sa'id Han'ı Dımaşk aleyhinde kışkırttılar. Vezir Sayın, her ne kadar Emir oban'ın getirdiği bir vezir olsa da her fırsatta sultana Çobanlılar aleyhinde konuşmaktan geri kalmıyordu.⁷⁷

Tecrübeli bir devlet adamı olan Emir oban sürecin aleyhine işlediğini anladı ve durumu kurtarmak için uzun bir sefer düzenleme gereği duydu. Hareketlerinden şüphelendiği Vezir Sayın'ı da yanında götürmeyi planladı. Sultan'a Horasan civarının önemini anlatarak eğer kalıcı ve sağlam tedbirler alınmazsa ağataylılar'ın kolayca burayı ele geçirebileceklerini belirtti. Böylelikle Sultan'ın muvafakatini alan Emir oban; Vezir Sayın, Emir İkre, Emir Mahmud Bey ve Mehmed Bey'i yanında alarak sefere ıktı.⁷⁸ Amacı sefer esnasında bir fırsat bulursa düşmanlarının

⁷⁷ İ.H.Uzunçarşılı , “Emir oban, Soldoz ve Demirtaş”, s.612

⁷⁸ İ.H.Uzunçarşılı , “Emir oban, Soldoz ve Demirtaş”, s.611

işini görmektir. Sefere çıkarken bütün işleri oğlu Dımaşk'a bırakmıştı. Sefer sırasında Emir Çoban Çağatay şehzadelerinden Duva Timuroğlu'nun Gazne'ye girdiği haberini aldı. Bunun üzerine oğlu Emir Hasan'ı kalabalık bir ordu ile Gazne'ye gönderdi. yapılan muharebeyi kazanan Emir Hasan Gazne'ye girdi ve burada büyük bir katliam yaptı.

Gururlu olan ve ukala davranışlara sahip olan Dımaşk Hoca, devlet işleri kendisine bırakılınca şımarıklığı hat safhaya ulaştı. Ebu Sa'id Han başta olmak üzere bütün bürokrasinin tepkisini üzerine çekti. Bütün emir ve memurlara hakaret ediyor etrafındaki herkesi kırıyor ve kızdırıyordu. Hükümdarın bile görüşmelerine sınırlama koymuştu. Ebu Sa'id ile görüşmek isteyenler ancak Dımaşk Hoca izin verdiği takdirde görüşebiliyorlardı. Dımaşk Hoca'nın terbiyesizce davranışlarından ve üzerinde kurduğu tahakkümden bunalan Ebu Sa'id Bahadır Han, bir gün güvendiği emirlerden bazılarını yanına çağırttı. Onlara Dımaşk Hoca'nın davranışlarından duyduğu rahatsızlığı belirtti. Bunun üzerine emirlerden biri onun kale dışında odası bulunan Olcaytu Han'ın cariyelerinden biri ile ilişkisi olduğunun ve sık sık bu kadının yanına gidip geldiğini söyledi. Buna çok kızan sultan bilginin doğruluğunu teyit ettirmek için tahkikat başlattı ve neticede bunun doğru olduğu ortaya çıktı. Sonuç olarak da Emir Dımaşk'ın katline karar verildi.⁷⁹

Ancak bu emrin infazı oldukça güçlü, çünkü Dımaşk Hoca babası kadar kudretli bir emirdi. Sultanın hakkında verdiği karar Dımaşk Hoca'ya iletildi. O da bunun üzerine ümerayı yanına çağırarak Ebu Sa'id aleyhinde atıp tuttu. Ve yanında olmaları için bazı vaatlerde bulundu. Fakat emirler onun vaatlerine aldırmadılar ve onu geçiştirecek sözler söyleyerek yanından ayrıldılar daha sonra da kimse Dımaşk

⁷⁹ F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 90

Hoca ile görüşmedi. Sonrada Ebu Sa'id Han, kaleyi kuşattı. Bu esnada tesadüfen eşkiyadan bir takım kimselerin kelleleri Sultaniye'ye getirilmişti. Ebu Sa'id bir hile yaparak derhal haber göndertti ve bu kellelerin Çoban ve adamlarının kelleleri olduğuna dair bir haber yaydı⁸⁰. Bu haberi duyan Dimaşk Hoca şaşırıldı. Gelen bilginin doğruluğunu öğrenememişti. Gece olunca güvendiği adamlarından on kadarını yanına alarak kaleyi kuşatan askerleri yarıp kaçmayı başardı. Ebu Sa'id güvendiği emirlerinden Aka Lülü'yü takip için görevlendirdi. Aka Lülü, Dimaşk Hoca'yı yakalamayı başardı. Aka Lülü, Dimaşk'ı burada öldürmeyi istiyordu. Ancak Dimaşk yalvararak beni Sultanın huzuruna çıkarın bu iş bu kadar kolay değildir sultanın izni lazım gelir demişti. Bunun üzerine Aka Lülü, Mısır Hoca'yı Ebu Sa'id'in huzuruna gönderdi. Mısır Hoca'nın huzurdan ölüm iznini alıp gelmesinin ardından derhal Dimaşk Hoca öldürüldü. Bu olay 1327 senesinde meydana gelmiştir. Sultaniye'ye getirilen Dimaşk Hoca'nın başı kale kapısına asıldı ve tüm malları yağma edildi. Bu gelişmenin ardından Ebu Sa'id Han, Çoban'ın taraftarlarının öldürülmelerini emretti. Tedbir olarak sınırlardaki emirleri huzuruna çağırttı. Böylelikle Çobanlılar ilk büyük darbelerini almış oluyorlardı. Bu infazın ardından Ebu Sa'id güvendiği emirler ve kalabalık bir ordu ile Emir Çoban'ın üzerine doğru harekete geçti. Kazvin'de kalarak askerlerin teçhizatlarını ve donanımlarını elden geçirtti. Bu arada vezirlik görevini de eski vezir Hoca Reşidüddin'in oğlu olan Hoca Gıyasedüddin Mehmet'e vermişti.⁸¹

Emir Çoban, oğlunun katlini öğrenmiş ve çok şaşırılmıştı. Ebu Sa'id'in Çoban'ın idamına dair mektuplarını alan Emir Çoban'ın yanında bulunan emirler bu işin çok kolay olmayacağına karar getirdiler ve kendilerine ulaşan bu mektupları

⁸⁰ İ. H. Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Soldoz ve Demirtaş", s. 613

⁸¹ F. Sümer "Anadolu'da Moğollar", 90

Emir Çoban’a arz ederek bağılılıklarını bildirdiler. Gelişmelerin bu noktaya geldiğini gören Emir Çoban’ın maneviyatı bozulmuştu. Oğlu Emir Hasan ile görüştü. Emir Hasan, durumun çok ciddi olduğunu emirlerin hiçbirine güvenmemek gerektiğini söyleyerek sözlerine bakılmaksızın hepsinin idam edilmesini ardından da Ebu Sa’id’e karşı asker çekilmesini istedi. Lojistik yardım olarak Çağatay Hanlığı’ndan yardım almayı düşünüyordu. Emir Hasan’ın bu stratejisini beğenmeyen Emir Çoban, yetmiş bin kişilik bir ordu ile Ebu Sa’id’in üzerine yürüdü. Bu arada oğlu Dımaşk Hoca’yı sultana gammazlayan Vezir Sayın’ı yola çıkmadan katletti. Meşhed’e vardığında emrindeki ümeraya kendisine bağılı kalacaklarına dair yemin ettirdi. Emirlerin bir kısmı istemeyerek yemin ettiler. Bunun üzerine Emir Çoban, Semnan’a varınca burada emirlere tekrar yemin ettirdi. Şeyh Alaeddin Devle’yi Ebu Sa’id Han’a elçi olarak gönderdi. Oğlunun gammazlayan emirlerin kendisine verilmesini istedi. Eğer onlar verilirse muharebe etmeyeceğini bildiren Çoban Sultana kılıç çekmek istemediğini bildirdi. Ebu Sa’id, şeyhi büyük bir hürmetle karşıladı. Şeyh O’na nasihatte bulundu ve Çoban’ın sözlerini arz eyledi. Bunun üzerine Ebu Sa’id Han, Çobanlıların bütün marifetlerini Şeyhe anlattı. Son söz olarak ;“*Çoban her türlü devlet işinden elini ayağını çekerek bir köşede ibadetle meşgul olacaksa ne ala aksi halde sonu idamdır*” şeklinde konuştu. Şeyh bu konuşmayı Çoban’a ilette. Onu isyanından vazgeçirmek istediye de başarılı olamadı.

Emir Çoban, emrindeki askerlerle Kohar mevkiine kadar gelmişti. Artık Emir Çoban ile Sultan arasında bir günlük mesafe kalmıştı. Emir Nevruz, Emir Çiçek, Mehmed Bey ve birkaç emir ile birlikte otuz bin kadar askeri de yanına alarak gece yarısı ordugahından kaçtılar. Bu emirler ertesi sabah Ebu Sa’id’in otağına vardılar ve bağılılıklarını bildirdiler. Ebu Sa’id bu emirlere iltifatta bulunup yanında tuttu. Bu

duruma çok bozulan Emir Çoban oğlunun sözünü dinlemediği için çok pişman olmuştu. Elinde kalan kuvvetlerle savaşmayı gözü kesmeyen Emir Çoban kaçmaya karar verdi. Has adamları ve zevceleri ile Horasan'a doğru kaçan Emir Çoban belli bir noktadan sonra zevcelerini benim başıma gelen sizin de başınıza gelmesin sizin bu işte bir suçunuz yok diyerekten yarı yoldan geri döndürerek iki zevcesi ile birlikte on yedi kişilik bir kabileyi Ebu Sa'id Han'a yolladı. Emrindeki askerler ise her biri can korkusuyla bir yana savrularak kaçıyorlardı. Ebu Sa'id, Çoban'ın peşinden asker gönderdiyse de bu birlik Çoban'ı yakalayamayarak geri dönmüştü.⁸²

Çoban'ın oğlu Emir Hasan, babasından ayrılarak Harzem dolaylarına gitmişti. Çoban ise Kaan'a başvurarak ondan asker yardımı istemeyi ve bununla da İran'a saldırmayı planlamıştı. Ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçti. Kendi yetiştirdiği bir bürokrat olan Herat Meliki Emir Gıyaseddin'in yanına gitmeye karar verdi. Etrafındakiler her ne kadar ona Gıyaseddin'in vefasızlığından bahsedip gitmesini engellemek istedilerse de başarılı olamadılar. Çoban Herat'a vardı ve Gıyaseddin tarafından saygı ile karşılandı.⁸³

Bu gelişmeden haberdar olan Ebu Sa'id Melik Gıyaseddin'e bir ferman göndererek Çobanı öldürmesi gerektiğini aksi takdirde kendi başının tehlikeye gireceğini bildirdi. Çok zor durumda kalan Gıyaseddin nihayet kendi mülkünün devamını sağlamak için Emir Çoban'ı öldürmeye karar verdi ve Sultan'ın fermanını Emir Çoban'a bildirdi. Çoban fermanı okuyunca ağlamaya başladı ve Gıyaseddin'e kendisine güvenerek geldiğini söylese de kâr etmedi kurtuluşun olmadığını anlayan Emir Çoban üç vasiyeti olduğunu bildirdi. Bunlardan ilki, başının bedeninden

⁸² İ.H.Uzunçarşılı , “Emir Çoban, Soldoz ve Demirtaş”, s.611

⁸³ İ.H.Uzunçarşılı , “Emir Çoban, Soldoz ve Demirtaş”, s.613

ayrılmaması ve katline dair delil isterlerse iki tırnaklı olan baş parmağının kesilmesi. İkincisi ise Cilav Han ismindeki küçük oğlunun diri olarak Ebu Sa'id'in yanına gönderilmesi üçüncü ve son vasiyeti cesedinin Medine-i Münevvere yakınlarındaki imaretinin yakınlarına gömülmesiydi. Emir Çoban, 1327 senesinin Ekim ayı içerisinde yay kirişiyle boğularak öldürüldü.⁸⁴ İki tırnaklı baş parmağı nişan olarak Ebu Sa'id Han'a gönderildi. Böylelikle Gazan Han döneminden beri İlhanlı Sarayında ağırlığı bulunan ve son zamanlarda iyice de artmış olan Çobanlı hakimiyeti ve Çoban devri ortadan kalkmış oluyordu. Ebu Sa'id Bahadır Han böylelikle Çobanlılar meselesini çözdükten sonra Horasan Valiliğine Emir Togay'ı atamıştı. Ardından da en büyük arzusu olan Bağdat Hatun ile evlenmek için girişimlerde bulundu. Şeyh Hasan, durumun ciddiyetini anladığından bir zorluk çıkarmadan Bağdat Hatun'dan ayrıldı. Ardından da Ebu Sa'id uğruna savaşımlara girerek "Bahadır" unvanını kazandığı sevdiği kadına kavuşmuş oldu.⁸⁵

Çobanlılar devrinin kapanmasıyla Ebu Sa'id Bahadır Han'ın saltanatının ikinci evresi başlamış oluyordu. Bu evrede daha kudretli ve daha öz güvenli bir sultan karşımıza çıkmaktadır. Ebu Sa'id artık hem yaş olarak büyümüş hem de devlet içinde yaşadığı olayların etkisiyle yetişmiş dahası gücünü kısıtlayan tüm düşmanlarından kurtulmuştu.

⁸⁴ İ. H. Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Soldoz ve Demirtaş", s. 615

⁸⁵ İ.H.Uzunçarşılı , "Emir Çoban, Soldoz ve Demirtaş", s.61,4

7. Emir Çoban’dan Sonra Ebu Sa’id Bahadır Han’ın Saltanatı

Genç yaşta tahta geçen Ebu Sa’id Han, saltanatının ilk yıllarını Çoban’ın tasallutu altında geçirmişti. Deneyimsiz ve küçük yaşta olan sultanın bu duruma katlanmaktan başka çaresi yoktu. Ancak devlet işlerinde tecrübe kazanarak büyüyen ve kudretini artıran Sultan eline geçen fırsatı iyi değerlendirmiş ve hem Emir Çoban’dan hem de her biri ülkenin önemli bir vilayetinde vali olan oğullarından kurtulmuştu. Ebu Sa’id Bahadır Han, bu tarihten itibaren artık ülke yönetimine tek başına hakim olmayı başarmış kudretli, dirayetli ve kararlı bir ilhan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem artık Ebu Sa’id Bahadır Han’ın saltanatının ikinci dönemini oluşturmaktadır.

Ebu Sa’id Bahadır Han, Emir Çoban’dan kurtulduktan sonra ilk iş olarak güvenebileceği ve bozulan işleri düzene sokabilecek bir vezir aramaya başlamıştı. Yaptığı değerlendirmeler neticesinde Hoca Gıyaseddin Muhammed’i bu makama layık gördü.⁸⁶ Ona yardımcı olması içinde Hoca Alaeddin Muhammed görevlendirilmişti. Sultan yeni vezirini göreve başlatırken ona tek tavsiyesi hazineyi doldurmaya çalışırken halka eziyet etmemesi olmuştu. Fakat Hoca Gıyaseddin vezirlik görevini bir yıla yakın bir süre yapabildi ve sonrasında istifa ederek görevini muavinine bıraktı. Bu dönemde bozulan sosyal düzen ve ekonomik yapı yeni bir toparlanma sürecine girdi ve ülke feraha kavuştu. Her ne kadar Mahmud Gazan Han dönemine geri dönülememişse de ya da en azından Hudabende Olcaytu Han dönemin bile refahına kavuşulamamışsa da hiç değilse sultanın saltanatının ilk yıllarında

⁸⁶ Hüseyin P. Milani, “Ebu Sa’id”, s.149

yaşanan siyasi gerilimlerle ve iktidar kavgaları ile sarsılan sosyal ve ekonomik düzende önemli düzelmeler yaşanmıştır.⁸⁷

Bu şartlar altında yedi yıl daha ülkeyi yöneten Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın 1335 yılında vefat etmesiyle İlhanlı tahtı boş kalmış ve Sultan’ın yerine erkek çocuk bırakmadan ölmesi sebebiyle varisi çıkmadığından İlhanlı tahtı hansız kalmış ve İlhanlı Devletinin esas devri böylelikle tamamlanmış arkasından kimi tarihçiler tarafından İlhanlı tarihinden sayılan kimileri tarafından da sayılmayan “Gölge Hanlar” devri başlamış oluyordu.

⁸⁷ Hüseyin P. Milani, “**Ebu Sa‘id**”, s.153

II. BÖLÜM

İLHANLILARDA EYALET İDARESİ VE EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'NUN İDARİ DURUMU

A. Genel Olarak İlhanlılarda Eyalet İdaresi

İlhanlılar'da eyaletlerin taksimatı yapılırken gelenek olduğu üzere yerleşim yerlerinin doğal sınırları baz alınırdı. Doğal faktörler dışında idari taksimatta dikkate alınan diğer önemli bir öge de askeri birimler ve bunlara iaşe gönderme imkanlarıydı. Ayrıca Moğol boylarının yaylak ve kışlak yerleri ve bunların göç yolları da dikkat edilen diğer bir unsurdu.⁸⁸

İlhanlı sarayında idari yapılanmanın ve yönetim geleneğinin dayandığı üç temel vardı. Bunların ilki tüm Moğol devletlerinin dayanağı olan “Cengiz Yasası”, ikinci temel nokta ise Moğolların örf ve gelenekleridir. İlhanlı idaresinin son dayanağı ise Mahmud Gazan Han'ın yaptığı reformlarla oluşan yeni kanunlardır.⁸⁹

İlhanlı idari sistemin başında “Han” bulunurdu ve yetkileri sınırsızdı. Ondan sonra gelen en önemli idari birim “Divan” idi. Divan, günümüz devletlerinin bakanlar kuruluna benzer nitelikte bir yürütme görevine sahipti. Divana vezir-i azam başkanlık etmekteydi. Onun görevi ise, Divan'a başkanlık etmek sultana işlerinde yardımcı olmaktı. Ebu Sa 'id Bahadır Han döneminin en önemli iki baş veziri vardı ki bunlar saltanat atabeyi olan Emir Sevinç ve Emir Çoban'dı. Divanda devletin her

⁸⁸ Muammer Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, Yeditepe Yay, İstanbul, 2005, s. 42

⁸⁹ Hüseyin P. Milani, **“Ebu Sa'id”**, s.159

türlü işi konuşulur ve karara bağlanırdı. Vergiler, gelirler ve giderler de burada konuşulur ve kayıt altına alınırdı. Bu divana “Saltanat Divanı” adı verilirdi. İlhanlılarda bu divandan başka önemli bir divan daha bulunmaktaydı ki buna “Divan-ı Buzurg” veya “Divan-ı Vezaret” adı verilmektedir. Fakat bu divan Ebu Sa‘id Bahadır Han zamanında görevini yerine getirememiştir. Bu divana ilk zamanlarda Hoca Reşidüddin başkanlık yapıyordu. Onun idamından sonra vezaret görevi Hoca Ali Şah’ın eline geçti.⁹⁰ Divan işlerinde tecrübesiz biri olan Ali Şah zamanında düzen bozuldu ve yolsuzluklar artmaya başladı.⁹¹ Ali Şah’ın ölümünden sonra oğulları arasında rekabet başlamıştı. Bu da vezarette iki gurubun oluşmasına yol açmıştı. Emir Çoban’da duruma müdahale ederek Ali Şah’ın oğullarını azletti ve yerine kendisine yakınlığı ile tanınan Emir Sayın’ı vezir olarak atadı. Ebu Sa‘id Bahadır Han, Emir Çoban ve adamlarını devlet idaresinde uzaklaştırdıktan sonra yerine Hoca Gıyaseddin’i bu makama getirmişti. İlhanlı idari geleneğine, göre vezirin başlıca görevleri şöyle sıralanabilir: İmar faaliyetleri, divan işlerinin düzenlenmesi, emirler ve valilerin bütçelerini ayarlamak ve tayinleri belirlemek.

İlhanlı sarayının merkezi ana hatlarıyla böyle bir yapı sergilerken taşradaki idari durum da şu şekildeydi: İlhanlı eyaletleri iki türüydü. Birici guruptaki eyaletler doğrudan İlhanlı hakimiyeti altındaydılar ve buralar merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetilirlerdi. Diğer guruptaki eyaletler ise müstakil bir idare olmasına

⁹⁰ B.Suler, **İran Moğolları**, s. 310

⁹¹ Zeki Velidi Togan, “Reşidüddin’in Mektuplarına Göre Anadolu’da İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar”, **İÜ, İktisat Fakültesi Mecmuası**, c.15, 1953, S. 1-4, s. 41.

karşın İlhanlılar ile komşu olan ve İlhanlı hakimiyetini tanıdığı için devletin burada bir temsilcisi bulunması bakımından vali gönderilen memleketlerdi.⁹²

İlhanlı eyaletlerinin başında en yüksek rütbeli memur olarak “Hakim” adında bir görevli bulunurdu. Bu unvan ile kastedilen görevli valiydi. Bu hakimler için zaman zaman vali, emir ya da beg sıfatlarının da kullanıldığı görülmektedir.⁹³ Hakimlerin atanma sembolü olarak kendilerine bir kılıç, bir sancak, bir tabl, bir hil’at ve arslan başlı bir payıza verilirdi. Genelde güvenlik hassasiyeti olan bölgelere ve sınır şehirlerine asker kökenli hakimler atanırdı. İşte bu gelenek artık savaşların azaldığı Ebu Sa’id dönemimde sosyal bazı sorunları da beraberinde getirmişti. Asker olan ve sivil hizmetlerden anlamayan hakimlerin savaşların azalmasıyla askerlik görevlerine ihtiyaç kalmamış ve bunların sivil hizmetlerle ilgilenmesi gerekmişti. Fakat bu hususta yeterli donanımı olmayan hakimler bu işleri başarıyla yerine getirmemişlerdi. Bunun neticesinde yerel yönetimlerde ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır.⁹⁴

İlhanlı eyaletlerinde idari yetkili olarak hakimden başka “Şihne” adı verilen ve günümüzün garnizon komutanına denk gelen askeri işlerden sorumlu bir görevli bulunurdu. Şehrin tüm güvenlik ve savunma sorumluluğu şihnenin yükümlülüğü altındaydı.

Ayrıca nadiren de olsa bazı vilayetlerde iki tane hakimin bulunduğu rastlanmıştır. Abaka Han döneminde görülen bu uygulamanın sebebini aydınlatacak bir kayıt ve bilgiye ulaşamamıştır.⁹⁵

⁹² B. Suler, **İran Moğolları**, s. 311

⁹³ B. Spüler, **İran Moğolları**, s.368

⁹⁴ B. Spüler, **İran Moğolları**, s.369

⁹⁵ B. Spüler, **İran Moğolları**, s.369

İlhanlı vilayetlerinde bulunan diğ er önemli bir idari memur ise “Naib”tir. Naibler bir anlamda hakimın vekili ve yardımcısı gibiydi. Naibler daha çok eyalettteki sivil işlerle ve vergilerin toplanmasıyla ilgilenirlerdi. Ancak bazı durumlarda naiblerin güvenlik meseleleriyle de ilgilendiğ ine rastlanılmaktadır. Eğ er bir hakim aynı zamanda birden fazla vilayetin valiliğ ini sürdürüyorsa bu yerlerden birinde kendisi oturur diğ er yer veya yerlerde naibini g revlendirirdi. Naiblik görevi Mahmud Gazan Han’ın köklü reformları çerçevesinde önemli ölçüde terk edilmişti.

B. İlhanlı Devleti'nin Eyaletleri

İlhanlı hanedanına ait topraklar temelde sekiz ana parçaya ayrılarak yönetilmekteydi. Bu taksimat ile oluşan idari üniteler İlhanlı ülkesinin genel valiliklerini yani eyaletlerini oluşturmaktaydı. Bunlar; Horasan, Mazenderan, Irak-ı Arap, Fars, Gürcistan, Memalik-i Rum(Anadolu), Gürcistan, Derbent, Diyar-ı Bekr ve idari ve askerî bir merkez olarak Azerbaycan'dı.⁹⁶ Bu eyaletlerin her biri oldukça geniş bir alana sahip oldukları için idareleri oldukça zordu.

İlhanlı eyaletleri içinde en büyük öneme sahip olan eyalet Horasan eyaletidir. Bu eyalette vali olan kişi genelde vezir rütbesinde bulunurdu.⁹⁷ 1314 ile 1316 tarihleri arasında Ebu Sa'id Bahadır Han, atabeyi Emir Sevinç ile şehzade olarak burada valilik yapmıştır. Horasan vilayetinin en önemli özelliği yönetimde vezirlerin görevlendirilmesinin yanında şehzadelerin gönderildiği bir vilayet olmasıdır.

Horasan'ın Ebu Sa'id Han dönemindeki durumu şöyleydi; 1316 tarihinde Ebu Sa'id Han'ın babasının ölümüyle birlikte İlhan olmasıyla boşalan Horasan hakimliğine Esen Kutluğ atanmıştır. 1318 tarihinde Esen Kutluğ geri çağırılmış ve yerine Emir Hüseyin atanmıştır. Emir Hüseyin 1323 yılında vefat etmiştir. 1328 tarihinde Emir Çoban ve yandaşlarının tasfiyesinden sonra Narin Toğay buraya hakim olarak atanmıştır.⁹⁸

Ebu Sa'id döneminde Fars vilayetinin durumu şöyleydi; 1315 tarihinde eski hakim Hurkodak'ın idamının ardından Olcaytu Han tarafından Bestam Oğul'u halef olarak tayin eder, daha sonra Alaeddin Hendü İbn-i Sa'id Vecihüddin hakim olarak

⁹⁶ İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal**, TTK, Ankara, 1988, s.254

⁹⁷ İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal**, s.254

⁹⁸ B. Spuler, **İran Moğolları**, s.376

atanmış ve bu görevini 1325 tarihine kadar sürdürmüştür. Bu tarihte ise Fars vilayeti İlhanlıların hakimiyetinden çıkmıştır.

Irak-ı Arap vilayetine 1316 tarihinde Hüseyin Beg hakim olarak atanmıştır. Hüseyin Beg uzunca bir süre bu görevi sürdürmüştür. Daha sonrasında kimlerin hangi tarihlerde burada hakimlik yaptığına dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Ebu Sa'id Han'ın vefatından sonra yaşanan gölge hanlar devrinde 1340 yılında özellikle Arpa Han devrinde buranın hakimi olarak Şeyh Büyük Hasan'ı görmekteyiz. Şeyh Büyük Hasan güçlenerek Celayirliler Devleti'ni burada kurmuştur.

1314 yılına kadar Memalik-i Rum'un valisi olarak İrencin Noyan görev yapmaktadır. O, baskıcı yönetimi dolayısıyla bu görevinden alınarak Diyar-ı Bekr hakimliğine atanmıştır. İrencin Noyan bu görevini 1319 yılına kadar sürdürmüş bu tarihten sonra buranın hakimliğine Sutay Noyan atanmıştır. 1328 tarihinde Emir Fadıl Alaeddin İbn-i Şemsseddin Muhammed atanmıştır.

1316 tarihinde Suntay Noyan, Gürcistan eyaletinin hakimliğine atanmıştır. 1320 tarihinde ise Zeyaüddin'i Gürcistan hakimi olarak görmekteyiz.

1314 tarihinde babasının velayetiyle Demirtaş Noyan Bilad-ı Rum'un valisi olmuştu. 1327 tarihinde Demirtaş Noyan'ın isyanı neticesinde idamının ardından 1328 tarihinde Demirtaş'ın naibi olan Emir Eratna Bey 1336 yılına kadar fiilen Anadolu'nun hakimi olmuştur. 1330 tarihinde Sultaniye'de Devletşah bu göreve atanmıştır fakat Devletşah Anadolu'ya varamadan yolda vefat etmiştir. Merkezin tanımamasına karşın Ebu Sa'id Han'ın eşi Bağdat Hatun'un ilk eşi olan Şeyh Büyük Hasan'ın Anadolu'nun belli bölgelerinde hakimiyet sürdüğü görülmektedir.

C. İlhanlılar'dan Önce Doğu Anadolu ve Mezopotamya'nın Genel Durumu ve İdari Üniteleri

XIII. yüz yılın ikinci yarısının başlarında daha öncekinden daha alt yapılı ve daha güçlü bir istila hareketi ile Anadolu'ya gelen Moğollar, Azerbaycan merkez olmak üzere bu coğrafyada güçlü bir devlet kurmuşlardı. İlhanlılar ilk başlarda Anadolu'da çok kalıcı bir siyasi yapıya sahip değillerdi. Buradaki durumları daha çok hakimiyeti devam ettirmek ve hakimiyeti altına aldıkları ülkelerin itaatini sağlamaktan ibaretti. Fakat yeni karşılaştıkları bu sahanın kültürel etkisine kapılarak bir değişim sürecine giren İlhanlılar, Gazan Han döneminde girişilen reform hareketleri neticesinde Anadolu topraklarında daha kalıcı ve daha kuşatıcı idari ve mali bir sistem kurmayı başardılar.⁹⁹ İlhanlılar, bu girişimi ile Anadolu'da kalıcı olduklarını, buraların kültürünü ve değerler sistemini benimsediklerini artık bu bölgenin asli bir parçası olmaya başladıklarını göstermişlerdi. Böylelikle İlhanlılar, Gazan Han, zamanında Anadolu'da yeni bir yapılanmaya gitmişler vilayetleri elden geçirerek yeni bir idari yapı meydana getirmişlerdir. Her ne kadar bölgenin Gazan Han'dan önce de belli bir idari geleneği ve yapısı olsa da Gazan Han'ın reformlarıyla birlikte oluşturduğu yeni idari yapı İlhanlı tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü İlhanlılar'ın bu tarihten itibaren Anadolu'ya bakışları değişmiş artık kendilerini bu toprakların bir sömürücüsü değil yerlisi gibi hissetmeye başlamışlardı.

⁹⁹ Zeki Velidi Togan, "Reşidüddin'in Mektuplarına Göre Anadolu'da İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar", **İÜ, İktisat Fakültesi Mecmuası**, c.15, 1953, S. 1-4, s. 41.

İnsanlık medeniyetinin oldukça eski dönemlerinden beri varlığını aktif olarak gösterdiği bu toprakların köklü bir idari geleneği vardı. Bu bölgede varlık gösteren bütün siyasi oluşumlar bu köklü geleneğe genel hatlarıyla sadık kalmışlardır.

Araplar çok eski tarihlerden beri bu bölgeyi, Fırat ve Dicle nehirlerini baz alarak ikiye ayırmışlardı. Fırat ve Dicle nehirlerinin güneyinde kalan kısma “Irak” adını vermişlerdir¹⁰⁰. Bu sınır, tarih içinde farklılıklar göstermekle beraber birbirine paralel olarak Basra Körfezin’e akan bu iki nehrin kavuşma noktasını oluşturan Tikrit bölgesi çizilen bu sınırlar açısından önemli bir belirleyici durumundaydı. Tikrit’in kuzeyinde kalan bölgeye iki nehir arasında kalan bir ada konumunda olduğu için Arapça’da ada anlamına gelen “Cezire” kelimesinden hareketle “El – Cezire” adını vermişlerdi. Bu bölge Kuzeyde Fırat ve Dicle nehirlerinin çıkış bölgelerine kadar uzanmaktaydı. Yukarı Mezopotamya’yı içine alan El - Cezire eyaleti üç ana idari ünitelerden oluşmaktaydı. Bunlar:

- Diyar-ı Rebia
- Diyar-ı Mudar
- Diyar-ı Bekr’di¹⁰¹.

İslam öncesi dönemlerde El-Cezire’ye yerleşen Arap kabileleri, burada köklü şehirler kurdular ve kabile isimlerini buralarda yer adı olarak tarihe geçirdiler.¹⁰² Bu kurulan şehirlerden Musul, Diyar-ı Rebia’nın merkezi; Rakka, Diyar-ı Mudar’ın

¹⁰⁰ Muammer Gül, **Moğol Hakimiyeti**, s.41

¹⁰¹ Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s.68-70; F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, s.30

¹⁰² Muammer Gül, **Moğol Hakimiyeti**, s.42

merkezi; Meyyafarikin¹⁰³ ise Diyar-ı Bekr'in merkezi durumundaydı.¹⁰⁴ Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun oldukça önemli bir şehri olan Diyar-ı Bekr'in sınırları Doğuda Siird'e kadar dayanmaktaydı. Biz gerek İlhanlılar dönemine gerekse İlhanlılardan önceki dönemlere ilişkin idari teşkilatlanmayı en ayrıntılı biçimde Ebu'l-Fida'nın kıymetli eseri "Takvim-i Buldan"dan, İlhanlıların son mali bütçesi sayılan 1340 yılında kaleme alınmış olan "Risale-i Felakiye'den, Hamdullah Kazvini'nin Coğrafya eseri olan "Nuzhet'ül-Kulub'ten öğrenmekteyiz. Ayrıca el-Ömeri'nin Mesalik'ül – Absar'ı ve 1330'lu yıllarda bu coğrafyalardan geçmiş olan İbn-i Batuta'nın Seyahatnamesi de bize bu dönemi aydınlatmak için oldukça önemli bilgiler sunmaktadırlar. Bu bilgiler ışığında genel idari üniteler şu şekilde belirlenebilir:

Başlıca Eyaletler:

- El- Cezire
- Irak
- Şam
- Bilad-ı Cebel
- Armaniyya
- Arran

¹⁰³ Yeni yapılan bazı çalışmalarda Diyar-ı Bekr'in başkentinin "Amid" olduğu bilgisiyle karşılaşılmıştır. Fakat gerek İbn-i Batuta'nın Seyahatnamesinde, gerek Nuzhetü'l Kulub'de gerekse bu eserleri baz alarak idari taksimata ilişkin oldukça tatminkar bir liste oluşturan A.Zeki Velidi Togan'ın "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Durumu" isimli makalesinde bu bilgiyi doğrulayacak her hangi bir kayıta rastlanmamıştır.

¹⁰⁴ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s.24

- **Memalik – i Rum**

Doğu Anadolu’yu da içine alan Ön Asya’nın gerek İlhanlılar döneminde gerekse İlhanlılar’dan önce idari taksimatı bu şekilde idi. Yukarıda adı geçen eyaletlerin kapsadığı şehirler ise dönem hakkında bilgi veren kaynaklara dayanarak şu şekilde belirlenebilmektedir.

1. **Şam**

Merkezide Şam olan bu idari ünitenin başlıca şehirleri Dımaşk, Haleb, Menbiç, Hısn-ı Mansur, Malatya, Tarsus, Adana, Ayas, Ayn-ı Zarba, Antakya ve Ayıntab’tır.¹⁰⁵

2. **Armaniya ve Arran**

Bu idari ünitenin kapsadığı şehirler; Kastamoniye, Sinop, Samsun, Erzencan, Trabzon, Muş, Erzen, Malazgird, Bidlis, Ahlat, Erciş, Vastan, Şervan, Selmas, Hoy, Urmiye, Debil, Maraga ve Ucan’dan ibaretti.¹⁰⁶

3. **Bilad-ı Cebel**

Erbil, Şehr-i Zor, Kasr-ı Şirin, Dinaver, Nihavend, Hemedean, Kaşan, Rey ve Isfahan’dan oluşan bu eyalet, daha sonraki dönemlerde “Kürdistan” olarak anılmaya başlayacak ve Osmanlı’nın son dönemlerine kadar bu isimle anılacaktır. Bu isimin

¹⁰⁵ Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s.24

¹⁰⁶ Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s.24

Anadolu coğrafyasının oldukça uzağında bulunan bu bölgeye ait olması dikkat çekici bir özelliktir.¹⁰⁷

4. **Bilad-ı Rum (Anadolu)**

Yakın Doğu'nun en önemli ve İlhanlı Ülkesinin Batıdaki en uc eyaleti olan Bilad-ı Rum; Antalya, Alaiye, Ankara, Amuriye, Akşar, Konya, Kayseriye, Hirakle, Amasya, Sivas, Tokat ve Erzurum şehirlerinden oluşmaktaydı.¹⁰⁸

5. **Irak ve Huzistan**

6. **El-Cezire**

Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bu idari ünitenin; Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar olarak üç kısma ayrıldığını yukarıda açıklamıştık Diyar-ı Mudar ismi zaman içinde kaybolmuş ve bu birimin kapsadığı topraklar Bilad-ı Rum'un içinde yer almışlardır.¹⁰⁹ Diyar-ı Bekr'in başlıca şehirleri, Meyyafarikin, Amid ve Siird'ti. Diyar-ı Rebia'nın başlıca şehirleri ise Ruha, Harran ve Cezire'i İbn-i Ömer'dir¹¹⁰

¹⁰⁷ Muammer Gül, **Moğol Hakimiyeti**, s. 45

¹⁰⁸ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s. 48

¹⁰⁹ Muammer Gül, **Moğol Hakimiyeti**, s. 45; Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s. 48

¹¹⁰ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Zamanında Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.I, s. 27; Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s.69

D. İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu'nun İdari Taksimatı

1243 Köseadağ savaşıyla beraber başlayan süreç ile Moğollar, Anadolu'nun doğusunda etkisini göstermeye başlamışlardı. Daha sonralarında 1258'de Hülagu Han'ın meşhur batı seferi ile Doğu Anadolu başta olmak üzere neredeyse bütün Yakın Doğu coğrafyasının önemli kısmı Moğolların hakimiyetine girmiştir. O günlerde Türklüğün Anadolu'daki en güçlü temsilcisi sayılan Türkiye Selçukluları İlhanlılar'ın hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlar ve İlhanlılara tabi bir devlet haline gelmişlerdi. Yarım yüzyıla yakın İlhanlı hakimiyeti altında yaşayan Türkiye Selçuklu Devleti 1308 tarihinde yıkılmıştır. Bu tarihten sonra Anadolu'da Türklüğü İlhanlı hakimiyetinin ulaşamadığı Anadolu'nun batı noktalarında oluşmaya başlayan Türkmen Beylikleri temsil etmeye başlamışlardır.

1308 tarihi itibarıyla Anadolu'yu İlhanlı Hakimiyetine giren ve girmeyen bölgeler olarak iki kısımda değerlendirebiliriz. Bu durumda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Eskişehir'in doğusu, Ankara, Kırşehir, Samsun, Sinop, Sivas, Malatya, Nevşehir, Konya'nın doğusu, Tokat, Yozgat, Niğde, Erzincan, Erzurum, Amasya, Gümüşhane, Elazığ, Tunceli, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Hakkari, Bitlis, Van, Kars ve Ağrı şehirlerinde doğrudan İlhanlı hakimiyeti kurulmuş ve bu şehirler, İlhanlılar tarafından atanan Anadolu genel valisinin doğrudan yönetimi altındaydı.¹¹¹ Bunun yanı sıra bütünüyle İlhanlılar'ın hakimiyetine girmeyen fakat İlhanlılar'ın üstünlüğünü tanıyarak onlara tabi olan Türkmen bölgeleri de bulunmaktaydı. Bunları da şu şekilde sıralayabiliriz: Kastamonu, Zonguldak ve Çankırı havalisinde varlık

¹¹¹ F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, C.I, s.44-46; İsmail Aka, “Selçuklu Sonrası Orta Doğu’da Türk Varlığı”, **Türkler**, C.VI, s. 839-841

gösteren Candaroğulları; Bilecik - Söğüt ve Sivrihisar'ın Kuzeybatısında varlık gösteren Osmanogulları; Isparta, Burdur, Doğu Antalya, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ve Muğla'nın Fethiye sınırına kadar olan bölgede Hamidoğulları; Kütahya, Afyon ve Uşak civarında Germiyanogulları; Muğla ve havalisinde Menteşeoğulları; Aydın ve çevresinde Aydınoğulları; Manisa çevresinde Saruhanogulları; Balıkesir ve etrafında Karasioğulları. Bu beylikler Selçuklu'nun uçlara yerleştirdiği veya Moğolların korkusundan uçlara kaçarak buralara yerleşen Türkmen zümrelerinin kurduğu Türk kökenli feodal siyasi yapılanmalardı ve hepsi de İlhanlıları metbû olarak tanımışlardı. Bunlardan başka Anadolu'da varlığını sürdüren fakat Türk kökenli olmayan ve İlhanlılar'ın hakimiyetini tanıyan siyasi yapılanmalarda bulunmaktaydı. Bunlar; Ordu, Giresun, Trabzon, Giresun ve Çoruh bölgesinde varlığını sürdüren Trabzon Rum İmparatorluğu ve Mersin'in doğusuyla Adana - Tarsus dolaylarında faaliyet gösteren Kilklya Ermeni Prensligi'dir. Bunlarda tıpkı güçsüz Türkmen Beylikleri gibi İlhanlıları metbû olarak tanımışlardı.¹¹²

Anadolu'nun bütünü düşünüldüğünde, İlhanlı hakimiyetini tanımayan bölgelerde bulunmaktaydı. Bu bölgelerden; Maraş, Antakya ve Adıyaman şehirleri Memlûk Devleti'ne bağlıydı. Karadeniz Ereğlisi ve Amasra Cenevizlilerin hakimiyeti altındaydı. İzmir Kalesi ise Latinlerin denetimindeydi. Alaşehir, Sakarya, Bursa, Çanakkale, Balıkesir'in batı bölgeleri İstanbul ve Ege adaları Bizans hakimiyeti altındaydı.

Görüldüğü üzere İlhanlılar hakimiyetlerini Anadolu'nun batısında fazla hissettirememişler Doğu Anadolu Bölgesi ise İlhanlılar'ın 1258'de Anadolu'ya

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s. 39-71; Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar**, C.I, s. 1-8

gelmelerinden 1335'te Ebu Sa'id Bahadır Han'ın ölümüyle yıkılışlarına kadar geçen süre içerisinde çok yoğun bir biçimde Moğol Hakimiyetini yaşamıştır. Bu bölgelerde etkisini hala daha sürdüren Moğol izleri bulunmaktadır. İlhanlılar'a kadar çok ciddi bir değişikliğe uğramadan gelen bölgenin idari yapılanma modeli, İlhanlılar sürecinde de fazla bir değişiklik yaşamamış olmasıyla beraber bazı değişiklikler de kendini göstermektedir. Devrin kaynakları özellikle de İlhanlı devlet adamı Hamdullah Kazvini'nin Nüzhetü'l-Kulub'ü ışığında ulaştığımız bu değişiklikleri görmeye çalışalım:

Başlıca Eyaletler

- Irak-ı Arab
- Irak-ı Acem
- Azerbaycan
- Arran ve Mugan
- Şirvan ve Güştavi
- Abhaz ve Gürcistan
- Horasan
- Fars
- Cebel
- Kirman

Doğu Anadolu'nun dışında kalan bu eyaletlerin sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Çalışma konumuzu oluşturan Doğu Anadolu'yu kapsayan idari birimler ise şu şekilde oluşmaktaydı.

1. Bilad-ı Rum (Anadolu)

Bugünkü Anadolu'nun doğusunda kalan Başlıca şehirleri; Erzincan, Erzurum, Harput, Samsun, Samsat, Kemah, Kökonía, Küre, Kiruzar'dır¹¹³

2. Vilayet-i Armanıyya

Merkezi Ahlat olan bu eyaletin başlıca şehirleri Erciş, Van, Vastan, Hoşab, Malazgird, Aladağ ve Bargiri'dir.

3. El – Cezire

Bu tarihten itibaren artık Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'dan oluşan bu eyaletin bazı kayıtlarda Diyar-ı Bekr isminin idari birimin tamamı içinde kullanıldığına rastlanılmaktadır.¹¹⁴ Bu tarihlerde artık merkezi Musul olan eyaletin başlıca şehirleri ise; Amid, Erbil, Erzen, Cezire, Hani, Silvan, Harran, Muş, Mardin, Habur, Ruha, Siird, Sincar, İmadiye, Meyafarikin, Rakka, Mardin, Hısn-ı Keyfa, Resülayn ve Silvan'dı.¹¹⁵

¹¹³ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s. 74

¹¹⁴ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s. 74

¹¹⁵ Hamdullah Kazvini, **Nüzhet'ül- Kulub, London, 1919**, s. 95-99

4. Vilayet-i Kürdistan

Irak-ı Arap, Huzistan, Irak-ı Acem Azerbaycan ve Diyar-ı Bekr ile çevrelenmiş olan Kürdistan eyaletinin başlıca şehirleri Alani, Alisher, Behhar, Heftilan, Dinever, Şehr-i Zor, Kirmanşah, Kengür, Vastam, Hersin ve Maydeşt'tir¹¹⁶

Başta Hamdullah Kazvin'i olmak üzere dönemin kaynaklarının verdiği bilgiler çerçevesinde Bölgenin idari yapılanması bu şekildeydi. 1340 yılında kaleme alınan Nuzhetü'l Kulub'un verdiği bilgiler Tuncer Baykara'ya göre İlhanlı sarayına ait 1335 yılının resmi belgelerine görülerek aktarılan bilgilerdir.¹¹⁷ Fakat eseri 1915'te Londra'da neşreden G. L. Strange'nin okuma hataları yaptığını ve daha da önemlisi Strange'nin elinde buluna yazma nüshasından farklı nüshaların İstanbul kütüphanelerinde bulunduğunu ileri süren Zeki Velidi Togan ise, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuasında yayımlanan “Moğollar Zamanında Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti” başlıklı çalışmasında bu bilgilerden daha ayrıntılı ve belli noktalarda farklılıklar gösteren başka bir tablo oluşturmaktadır.

A. Zeki Velidi Togan'ın Nur-u Osmaniye Kütüphanesi'nde bulduğu ve İsfahanlı biri tarafından kaleme alındığı bilgisini verdiği “Nüzhetü'l Kulub” nüshasına ve yine aynı eserin Ayasofya Kütüphanesi'nde bulduğu Ali Tebrizi tarafından kaleme alınmış başka bir nüshasına ve yine Fatih Müzesi, Evkaf Müzesi Hamidiye Lala İsmail Müzesi'nde bulduğu nüshalara dayanarak Anadolu'nun bir idari taksimatını yapmıştır.¹¹⁸ Buna göre Anadolu:

¹¹⁶ Hamdullah Kazvini, **Nüzhetü'l- Kulub**, Yay. L. Strange, The Geographical Part of the Nuzhatal Qulub, London, 1915, s. 313-317

¹¹⁷ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s.74

¹¹⁸ A.Zeki Velidi Togan, “**Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti**”, s.22-23

1. Memalik – i Rum

Başlıca şehirleri; Erzurum, Tercan, Bayburt, Kemah, Kara Hisar¹¹⁹, Kemah, Harput, Divriğ, Niksar, Behramşah, Kayseriye, Yavaş, Niğde, Aksaray, Tokat, Aksaray, Develü, Toz Ağaç, Afyon Karahisarı, Lü'lu'e, Sivrihisar, Ermanak, Ankara, Akşehir, Konya, Eğridir, Koçhisar, Kastamonıyya, ve zamendü.'dur

2. Vilayet – i Armanniyya

Başlıca şehirleri; Ahlat, Erciş, Aladağ, Bargiri, Khardin(?)¹²⁰, Xüşab, Malazgird, Van, Vastan, Eleşgird'tir

3. Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia

Başlıca şehirleri; Musul, Erbil, Arzan, Amid, Batar, Harran, Hısn-ı Keyfa, Habur, Rakka, Ruha, Siird, Sancar, Imadiye, Qirgisiye, Mardin, Muş, Meyyafarikin, Nusaybin, Keremelis ve Ağrı'dır.

¹¹⁹ Bu “Karahisar” Afyon Karahisar değildir. Strange bir okuma hatasıyla burasını Sahib-i Karahisar sanmıştır. Zeki Velidi Togan ise bu yanlış makalesinde diğer nüshalarla kıyaslayarak düzelmiştir. Bkz. agm, s.22, 3.dn bizim kanaatimize göre geçen yer Sivas – Erzincan arasında olan ve bugün Koyulhisar diye anılan yer olsa gerektir.

¹²⁰ Okunuşu ancak bu şekilde transkrip edilebilen bu şehir ismine başka kayıtlarda da rastlanamamıştır. Bu cihetten tam okunuşu sağlanamayan veya yeri tespit edilemeyen birkaç şehir adı daha bulunmaktadır. Bunları çalışmamızda iktisadi vaziyeti değerlendirdiğimiz kısımda daha ayrıntılı ele almaya çalışacağız.

E. İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Bulunan Valiler

1. El-Cezire Valileri

Tarih-i Vassaf'tan öğrendiğimize göre, 1316 tarihinde El- Cezire valiliğine Hüseyin Bey atanıyor. Ebu Said'in saltanatının ilerleyen yıllarında burada kimin vali olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmazken İbn-i Batuta'nın verdiği bilgilerden 1340-1 yıllarında burada Büyük Şeyh Hasan'ın vali olarak bulunduğunu öğrenmekteyiz ki diğer vakayinamelerde bu bilgiyi doğrulamaktadır.¹²¹

2. Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia Valileri

1316 ile 1317 yılları arasında İrencin Noyan burada valilik görevi yapmaktadır.¹²² 1319 yılında ise Sutay Noyan, burada vali olarak görülmektedir. Fakat Sutay'ın 1312 yılında bu eyalette valilik yapan Sutay ile aynı vali olup olmadığı konusu kesin değildir.¹²³ 1328 yılında ise İbn-i Batuta'nın verdiği bilgiler ışığında burada Emirel Fadıl Alaeddin Ali İbn-i Şemseddin Muhammed Haydar isminde bir valinin bulunduğunu görmekteyiz.¹²⁴

¹²¹ B. Spuler, **İran Moğolları**, s., 383

¹²² Hafız Ebru, **Zeyl-i Cami'üt-Tevarih**, s. 22,

¹²³ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 384

¹²⁴ **İbn-i Batuta Seyahatnamesi**, çev. Mümin Çevik, s. 215; B. Spüler, **İran Moğolları**, s. 384

3. Armaniyya Valieri

1316 tarihinde Suntay Noyan vali olarak karşımıza çıkmaktadır. 1320 yılında ise Ziyaüddin vali olarak görülmektedir.¹²⁵

4. Bilad-ı Rum (Anadolu)Valileri

1316 yılına kadar Bilad-ı Rum'un valisi İrencin Noyan'dı. Bu tarihte Ebu Sa'id tahta çıkmasıyla beraber halka zulmeden bu emiri görevinden alarak yerine baş emiri olan Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş'ı Anadolu genel valisi olarak atamıştır.¹²⁶ 1322 yılına kadar bu görevi aralıksız ve oldukça başarılı olarak sürdüren Demirtaş Noyan, Anadolu'da ulaştığı güç ve şöhrete aldanmış isyan ederek bağımsızlığını ilan etmişti. Bunun üzerine duruma müdahale eden babası oğlunu Anadolu'ya gelerek oğlunu teslim almış ve İlhanlı Sarayına götürmüştür. Ebu Sa'id Demirtaş'ı bağışlayarak eski görevine yeniden atamıştır. Fakat Anadolu'da rahat durmayan Demirtaş 1327 tarihinde Memlûklülere sığınmışsa da burada Ebu Sa'id'in ricasıyla asılmıştır.

1327 tarihinden sonra ise 1328 ve 1331'e kadar Eratna Anadolu genel valiliği yapmaktadır.

1331 tarihinde Emir Devletşah adında bir Vali Ebu Sa'id tarafından atanmışsa da bu şahıs görev yerine varamadan yolda vefat etmiştir.¹²⁷ 1331 ile 1335 tarihleri arasında Şeyh Büyük Hasan bu görevi sürdürmüştür.¹²⁸

¹²⁵ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s.22

¹²⁶ F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 84

¹²⁷ Hafız Ebru, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih*, s. 51

¹²⁸ Hafız Ebru, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih* s. 56

III. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE ANADOLU'NUN DOĞUSUNDA VE BATISINDA FAALİYET GÖSTEREN BİR İLHANLI VALİSİ: DEMİRTAŞ NOYAN

A. Demirtaş'tan Önce Anadolu ve Emir Çoban'ın Anadolu Seferi

İlhanlılar, oluşturdukları idari taksimat ile Doğu Anadolu'nun bir kısmını içine alan Anadolu'nun büyükçe bir alanını “Anadolu Genel Valiliği” olarak bir idari ünite altında toplamışlardı. Bu valiliğin Ebu Sa'id döneminden önceki valisi İrencin Noyan'¹²⁹ dı. İrencin Noyan, Olcaytu Han'ın tahta geçer geçmez ataması ilk yapılan vali oldu. İrencin Noyan, Cengiz Han soyundan gelmekteydi ve Olcaytu Han'ın da dayısı oluyordu.¹³⁰ İrencin Noyan Han'a yakınlığından ve akrabalığından aldığı kudret ile Anadolu halkına çok sert davranmaktaydı. Halka çok ağır vergiler yükleyen İrencin Noyan, vergilerini ödeyemeyen halka ağır cezalar veriyordu. Kimi zaman bu cezalandırmaların sonucu ölüm oluyordu.¹³¹ 1305 senesinde bu göreve getirilen İrencin Noyan'ın bu keyfi ve gaddar politikası Anadolu Türkmenlerinde Moğollara karşı duyulan kin ve intikam duygusunu körüklemişti. Selçuklu tahtının İlhanlılar hakimiyeti altında bağımsızlığını yitirmesi üzerine Selçuklu'dan bağımsız hareket etmek durumunda olduğunu anlayan Türkmen boyları, 1277 yılında

¹²⁹ Faruk, Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 81

¹³⁰ Faruk, Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s.75

¹³¹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.636

Karamanoğulları'nın önderliğinde Moğol hakimiyetine karşı ayaklanıp Memlûk hükümdarı Baybars'ı Anadolu'ya yardıma çağırdıklarında bir nebze de olsa Moğol ordularına zarar verdimişlerse de Anadolu Oğuzları bu isyanın bedelini çok pahalı ödemişlerdi. Abaka Han, otuz bin kişilik ordusunu Anadolu Türkmenlerinin üzerine salmıştı. Bu hareketin neticesinde pek çok Türk Beyi büyük zarara uğramıştı.¹³² İşte bu acı tecrübenin ardından Anadolu Türkmenleri İlhanlılara karşı organize bir girişimde bulunmaktan çekinir olmuşlardı. Ancak İrencin Noyan'ın yukarıda sözü edilen zalimane yönetimi Anadolu insanın sınırlarını zorlamış ve İrencin Noyan'ın döneminde Türkmen isyanları yeniden baş gösterir olmuştu. Bu durum Sultaniye'yi de rahatsız ediyordu.

Türkmenlerin isyanı hat safhaya gelince İlhanlı Sarayının güçlü isimlerinden olan Emir Çoban, 1314 senesinde kalabalık bir ordu ve güçlü bir maiyet ile Anadolu üzerine yürümüştü.¹³³ Anadolu'da önceleri Selçuklu'nun emrinde uç beyliği konumunda olan daha sonra Moğolların gelişiyle siyasi olarak Selçukluların Moğolların hakimiyetine girmesiyle otomatik olarak Moğol tahakkümü altında kalan Türkmen beyleri bu durumdan hiç hoşnut değillerdi. Fırsatını buldukları her durumda Moğol yönetimine karşı gelmekteydiler. Bu dönemde Anadolu'da Türklüğü temsil eden beylikler; Germiyanogulları, Hamidoğulları ve Candaroğulları Karamanoğulların önderliğinde Olcaytu Han'ın yaşlılığını da fırsat bilerek harekete geçmişler İrencin Noyan'ın zulme dayalı yönetim anlayışını da Türkmen zümreleri

¹³² Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 39-40

¹³³ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 638-639

üzerinde propaganda aracı olarak kullanmışlar ve hem vergi vermemeye hem de Moğol yönetimine karşı mukavemette bulunmaya başlamışlardı.¹³⁴

Duruma hakim olmak için kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya doğru yola çıkan İlhanlı Beylerbeyi Emir Çoban, 714 Rebiüevvel yani 1314 Haziran'ında Anadolu'ya varmıştı. Burada Sivas ile Erzincan arasında kalan, “Karanbük”¹³⁵ dolaylarında kendine bir karargah kurdu ve Türkmen Beylerine haber göndererek, her birinin buraya gelip bağlılığını bildirmelerini istedi. Tam da bu sıralarda Karamanoğulları Konya'yı işgal etmişlerdi. Bu haberi alır almaz Konya üzerine yürüyen Emir Çoban, 714 senesi Ramazan'ında yani 1314 Aralık'ında Konya'yı Karamanoğullarının elinden aldılar.¹³⁶ Emir Çoban'ın bu başarılı manevrası üzerine Moğol hakimiyetini tanımak zorunda kalan Türk Beylerinin hepsi Karanbük'teki karargahta hazır bulundular ve itaatlerini bildirdiler.¹³⁷ Bu bağlılık bildirme kabulünde Sis'te (Çukurova) bulunan Ermeni Krallığı'nın Tekfuru da hazır bulunmuştu.¹³⁸ Ülkede dirlik ve düzeni sağlamak için bir yıldan fazla bir süre Anadolu'da kalan Beylerbeyi Emir Çoban, işleri yoluna koymuş ve Türkmen isyanını bastırmıştı. Yapılan değerlendirmede bu isyanın müsebbibi olarak İrencin Noyan'ın baskıcı ve katı politikası belirlenmişti. Bunun üzerine İrencin Noyan'ın Anadolu genel valiliği görevine son verilmişti Emir Çoban, Bılad-ı Rum'u düzene soktuğuna inandıktan

¹³⁴ İ.H. Uzunçarşılı, “Emir Çoban Solduz ve Demirtaş”, s.602

¹³⁵ Aksarayı, **Müsameret'ül- Ahbar**, çev, Mürsel Öztürk, TTK, s. 251

¹³⁶ Aksarayı'nın **Müsameret'ül- Ahbar**'a dayanarak verdiğimiz bu tarih Tarih-i Olcaytu'da da 714 olarak görülürken Anonim Selçukname'de 715 (1315) olarak görülmektedir.(s.94) Bunun sebebi ise yılın son aylarına denk gelen kuşatmanın bir iki ay sürmesi ve haberin de saraya ulaşınca kadar bir o kadar zaman geçmiş ve dolayısıyla da artık yeni yıla girilmiş olmasıdır.(bkz Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.639, dnt.63)

¹³⁷ Aksarayı, **Müsameret'ül- Ahbar**, s. 252

¹³⁸ Aksarayı, **Müsameret'ül- Ahbar**, s. 252

sonra valiliğın merkezini Kayseri yapmış Oğlu Demirtaş Noyan'ı İrencin Noyan'dan boşalan Anadolu genel valiliğine atayarak Anadolu'yu terk etmiştir. ¹³⁹

¹³⁹ Aksarayı, **Müsameret'ül- Ahbar**, s.252-253; Faruk Sümer ise bu konuyla ilgili olarak Akasarayı'nın aktardığının tersine ancak Konya'yı zapt ettikten sonra Karanbük'te kışlayabileceği ihtimalini belirtir. Ayrıca O bu olayın Aksarayı'nın tezkiresinde Ebu Sa'id devrinde yaşanmış gibi gösterilmesini de yanlış bulur ki olayın meydana geliş tarihi de Sümer'i haklı çıkarmaktadır. Bkz. **“Anadolu’da Moğollar”**, s.81

B. Demirtaş Noyan'ın Kişiliği

Demirtaş Noyan, İlhanlılar'ın Beylerbeyi Emir Çoban'ın ikinci büyük oğluydu. Emir Çoban'ın Demirtaş'tan başka iki oğlu daha vardı bunlar; Demirtaş'ın büyüğü Bayram, küçüğü ise Dımaşk Hoca idi. Tarihi kayıtlar, Demirtaş'ın Gazan Han'ın Şam seferinden bir yıl kadar önce doğduğunu bildirmektedir¹⁴⁰. Bu bilgidен hareketle Mahmud Gazan Han'ın Şam seferinin H.699(1300) senesinde meydana geldiğini hatırlarsak Demirtaş Noyan'ın H.697 - 698 (1298-1299) yılları arasında doğmuş olması gerekmektedir. Buradan anlaşılan şu ki O, Anadolu genel alisi olduğunda 16-17 yaşlarındaydı.

Demirtaş, kendisini ilk defa Gazan Mahmud Han'ın 1303 tarihinde düzenlediği ve Çobanlıların neredeyse tamamın katıldığı bir av partisinde göstermiştir. O 1314'lü yılların başına kadar Sultaniye'de babasının yanında idi.

Demirtaş Noyan; kahramanlığı, cesareti ile nam salmıştı ve asker arasında da sevilen bir şahsiyetti. Ayrıca Demirtaş Noyan, dindarlığı ve adaletiyle de övülen bir bey idi. Onun valiliği zamanında Anadolu'da dirlik ve düzen sağlanmış ve Anadolu halkı refaha ulaşmıştır. O, dindarlığı ve adaleti sayesinde çok sevilmiş Anadolu'da el üstünde tutulmuştur.¹⁴¹

¹⁴⁰ İ.H. Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s.622

¹⁴¹ İ.H. Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s.622

C. Valiliğinin İlk Yılları

Demirtaş Noyan, Anadolu valisi yapılırken yanına divan işleri ile ilgilenmesi amacıyla Vezir Reşidüddin'in oğlu Celaleddin Hoca verilirken İlhanlı bürokrasisinin önemli isimlerinden Emir Seyfeddin Razi'de vali muavini olarak yanına verilmişti.¹⁴²

İrencin Noyan'ın baskıcı yönetiminden sonra Demirtaş'ın adaletli yönetim anlayışı ve idari disiplini Anadolu'da uyanan Türkmen hareketini yatıştırmış hatta Demirtaş nezdinde Moğol yönetiminden memnuniyet duyulmaya başlanmıştı.

Fakat Demirtaş, Bilad-ı Rum'da işleri yoluna koymaya başlamışken Sultaniye'de Çobanlı ailesi için işlerin pek yolunda gittiği söylenemezdi. Bu arada İlhanlı Sarayında Muhammed Hüdabendi Olcaytu vefat etmiş yerine oğlu Ebu Sa'id Bahadır Han, İlhan olmuştu. Ebu Sa'id'in saltanatının ikinci yılına denk gelen 1319 senesinde Emir Çoban büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Emir Çoban'ın gücünden rahatsız olan emirler vardı. Bu emirler gizliden Ebu Sa'id'in de desteğini almışlardı. Çünkü Ebu Sa'id'te hükümdar olmasına rağmen gerek yaşının küçük olmasından gerekse Emir Çoban'ın devlet üzerinde etkinliğinden ve kudretinden dolayı kendisini Emir Çoban'ın hükümrانlığı altında hissediyordu.¹⁴³ Ebu Sa'id Han, bir gün bu sıkıntısını Kurumişi, İrencin Noyan ve Emir Tokmak'a açtı. Bu emirler içinde özellikle İrencin Noyan ve Kurumişi'nin Emir Çoban'a özel bir kını vardı. Çünkü Emir Çoban, İrencin Noyan'ı Anadolu genel valiliğinden azlederek Diyarbakır valiliğine sürdürmüştü. Kurumişi ise Kirayeler'dendi ve bu aile Çobanlılardan pek hoşlanmazdı. İşte bu şartlar altında Sultan'ın sıkıntısını duyan Noyanlar, heyecanlandılar ve anında Sultana eğer emir buyrulursa Emir Çoban'ı

¹⁴² Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 81

¹⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emir Çoban”, s. 604

öldürebileceklerini arz ettiler. Ebu Sa'id'de Emirlere muvafakat verdi. Sarayda bu işler olurken Emir Çoban, Hazar Denizi kıyısında Derbent meselesiyle ilgileniyordu. Buradaki işleri yoluna koyduktan ve İran'a yürümeye hazırlanan Özbek Han'ı durdurmaya muvaffak olduktan sonra Gürcistan'a yürümeye hazırlanıyordu. Bu durumu fırsat bilen Emir Çoban'ın düşmanları Kurumişi Noyan'ın emrinde bulunan ve Gürcistan yakınlarında bulunan "Sör Mari"¹⁴⁴ şehrinde Emir Çoban onuruna bir ziyafet düzenlemeyi düşündüler. Pahalı hediyeler göndererek onu ziyafete çağırdılar. Emir Çoban da bu daveti kabul etti.¹⁴⁵ Davet edildiği yere doğru yola çıkmıştı. Fakat yolda Emir Kurumişi'nin adamlarından olan Aktay Ali isminde biri gizlice Emir Çoban'ın yanına gelerek kendisine karşı düzenlenecek olan suikastı bildirdi. Bunun üzerine Emir Çoban, hiç kimseye durumu belli etmeden yanına yalnızca oğlu Emir Hasan'ı alarak oradan uzaklaştı. Bütün ağırlıklarını orada bırakmıştı.

Kurumişi; Tatar, Gürcü ve Acemlilerden oluşan on bin kişilik kuvvetli bir süvari birliği ile Emir Çoban'ın karargahını kurduğu yere geldi. Emir Çoban'ın adamlarına O'nu sordu. Adamlar Emir Çoban'ın çadırında olduğunu söylediler. Bunun üzerine Kurumişi kılıcını çekerek Çoban'ın çadırına hücum etti. Onun bu hareketini gördüğünde durumun farkına varan Çoban'ın adamları, Kurumişi'ne karşı mukavemette bulundular. Bunun üzerine aralarında çarpışma başladı. Bu çarpışmanın neticesinde her iki taraftan toplam üç yüzden fazla asker öldü. Neticede Kurumişi çadıra girmeyi başardı. Emir Çoban'ı çadırda bulamayan Kurumişi çok sinirlendi. Emir Çoban'ın mallarını yağmalattı arkasından da adamlarına Çoban'ı bulmaları için emir verdi. Fakat Çoban bulunamadı. Bu esnada Emir Çoban olay

¹⁴⁴ Aras Nehri kıyısında bulunan bu şehir Ağrı Dağı'na 6 fersah uzaklıktadır. Sonradan buraya "Sürmeli" denilmiştir.

¹⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş", s. 604

yerinden oldukça uzaklaşmış ve “Merend” kasabasına saklanmıştı. Buranın valisi Emir Çoban’ı karşıladı ve silahlandırıp at verdi.¹⁴⁶ Kendiside Çoban’ın yanına katılarak birlikte Tebriz yakınlarında bulunan “Sofular” köyüne geldiler. Babasının başının dertte olduğunu öğrenen Demirtaş Noyan, Bılad-ı Rum’dan kalkarak kuvvetli ve kalabalık bir ordu ile babasına yardıma gelmişti. Bu arada İlhanlı Sarayına da Emir Çoban’ın Tebriz yakınlarında olduğu istihbaratı çoktan ulaşmıştı. Vezir Taceddin Ali Şah, bin kişilik bir süvari birliği ile Emir Çoban’ın yanına geldi. Ayrıca Çoban’ın gelişinden memnun olan ve bunu göstermek isteyen Tebrizliler, onu karşıladılar ve adına çadır kurdular. Emir Çoban, Tebriz’de bir gece kaldı. Daha sonra ise vezir Ali Şah’ın refakatinde Sultaniye’ye doğru yola çıktılar. Ali Şah, Emir Çoban’dan önce Sultaniye’ye girdi. Ebu Sa’id’in huzuruna çıkarak Sultan ile görüştü. Çoban’ı müdafaa etti. Sultana karşı övdü. İrencin ve Kurumişi’nin aleyhinde konuşarak İrencin’in Ebu Sa’id’in hanlığını tanımadığını ve kendisini hanlığa daha layık gördüğünü ima eden beyanlarda bulundu. Bu söz üzerine Ebu Sa’id’in kanaati hemen değişti ve Emir Çoban’a karşı yumuşarken İrencin Noyan’a karşı tavrı sertleşmeye başladı. Bu gelişme üzerine Ebu Sa’id, Emir Çoban’ı huzuruna çağırttı. Çoban huzura gelerek ağlamaya başladı ve bağlılığını bildiren ifadelerle Sultan’dan af diledi. Bunun üzerine Ebu Sa’id, Çoban’ı bağışladı ve düşmanlarından intikam alması için izin verdi.

İttifak halindeki emirlerin amacı aynı anda hem Demirtaş’ın hem de babası Emir Çoban’ın işini halletmekti. Bu amaçla Emir Çoban’a karşı bu oyun oynanırken merkezden gelen emir üzerine Demirtaş’a da saldırıldı. Demirtaş’ın emrinde olan ama ondan hoşnut olmayan emirler Demirtaş’a suikast hazırladılar. Demirtaş’ın

¹⁴⁶ İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 605

üzerine yürüyerek onu öldürmek istediler. Fakat O bu cendereden kurtulmayı başardı ve bir kaleye saklanarak canını kurtardı. Daha sonra durumu düzelen Demirtaş, kendisine bu girişimi yapan bütün beyleri öldürttü. Ardından da yukarıda da belirttiğimiz gibi Tebriz’e babasının yardımına gitmişti.

Çobanların başına gelen bu felaket böylece atlatılmıştı. Demirtaş Noyan’da Memalik-i Rum’a dönmüş ve dirliği kurmak için başladığı işlere aynı hızla devam etmişti.

Demirtaş, 1321 yılında Kilikya Ermenilerinin üzerine yürümüştü. Ermenilere karşı zafer kazanmak için Memlûk Sultanı Melik Nasır b. Kalavun’dan yardım istedi. O Kalavun’a hediyeler göndererek “Ayas”ın zapt etmek için Memlûk Sultanını ikna etmeye çalışıyordu.¹⁴⁷ O, Sultan’a gönderdiği mektupta: *“Hepimiz Müslümanız, Bize layık olan nusret-i din üzere müttefik olmaktır. Bu hususta düşmana karşı olmamız ve Ermenileri tedip eylememiz lazım gelir. Onları bize sadık bırakmağa muvaffak olursak bu geçitlerden gidip gelecek olan halk, tüccar ve hacılar ferah ve serbest gelip giderler aramızdaki dostluk devam ederse düşmanlık bertaraf olur”* diye yazmıştı.¹⁴⁸ Memlûk Sultanı bu teklifi kabul etti. Sonra 1321¹⁴⁹ senesinde Moğol ve Mısır askerleri Sis üzerine yürüdüler ve Ayas’ı zapt ettiler.

Demirtaş Noyan, valiliğinin ilk yıllarında Anadolu’da dirlik ve düzenlik sağlamak için var gayretiyle uğraştı. Bu işte de oldukça başarılı oldu. Yukarıda bahsettiğimiz hadise belli bir süre bir buhran ortamı yaratırsa da bu geçici olmuş işler yoluna

¹⁴⁸ İ.H. Uzunçarşılı, “İlhaniler’in Anadolu Umum Valisi Demirtaş”, s.623-624

¹⁴⁹ Bu tarih ile ilgili bazı kaynaklar 1323 tarihini de verirler ancak Ebul Fida’nın Takvim-i Buldan’ında geçen tarih 1321’dir. Ebul Fida’nın verdiği tarih hem gün ve ay vererek daha ayrıntılıdır hem de kanaatimizce daha güvenilir bir kaynaktır. Bkz; Takvim-i Buldan, 722 senesi vakayi arasında c. 4 s.94

girdikten sonra Demirtaş Anadolu’da yeniden hakimiyetini benimsetmeye başlamıştı. Emir Çoban 1314 tarihinde Anadolu’ya geldiğinde Konya’yı Karamanoğulları’nın elinden almıştı. Fakat 1319’da emirler arasında meydana gelen yukarıda anlatılan iç çatışma ve Demirtaş’ı hedef alan saldırı dolayısıyla Demirtaş’ın Anadolu’da müstahkem bir hisara saklanmasından faydalanan Karamanoğulları bu tarihte Konya’yı yeniden ele geçirmeyi başarmışlardı. Üzerindeki tehdidin sonra ermesi ve hakimiyeti yeniden kurmasının ardından Demirtaş, 1323 yılında Konya üzerine yürümüş ve bu şehri Karamanoğulları’ndan geri almıştır.¹⁵⁰

Demirtaş, Anadolu’da faaliyet gösteren tüm Türkmen beylerine hakimiyetini tanıtmıştı. Bunu sağlarken bazen çok sert askeri tedbirlere başvuruyordu. Bazen de siyaset bilgisini kullanıyordu. Böylelikle Anadolu’da düzeni sağlamıştı. O Anadolu’da görev yapan diğer Moğol valilerinden farklı olarak sert ve katı yönetim anlayışının yanında adaleti temel alan bir yaklaşıma sahipti. Dindarlığıyla da ün yapan Demirtaş, adaletli yaklaşımı ve hakkaniyetli vergi politikası özellikle de askerlerin ve devlet memurlarının keyfi muamelelerini yasaklamasıyla halkın büyük övgüsüne mazhar olmuş ve Demirtaş için “Adil Padişah” lakabı takılmıştı.¹⁵¹

¹⁵⁰ İ.H.Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s.624

¹⁵¹ Aksarayı, *Müsameret’ül Ahbar*, s. 252

D. Demirtaş Noyan'ın İsyanı ve Emir Çoban'ın Anadolu'ya Gelişi

Demirtaş Noyan, 1319'da babasının ve kendisinin başı derde girdiğinde bir kurtuluş çaresi olarak Memlûk Sultanı El-Melik Nâsır Muhammed'e elçi göndermiş kendisinin ve babasının durumunu anlatarak, Sultan'dan yardım istemişti. Demirtaş gönderdiği mektubunda asker ve silah yardımı istemiş ve Düşmanla beraber savaşalım demiştir. Karşılığında ise Bilad-ı Rum'u Memlûk ülkesine bağlamayı ve kendisinin de Memlûklüler'in Anadolu valisi olmasını önermiştir.¹⁵² Daha sonra Demirtaş ve babası kendi imkanları ile içinde bulundukları durumdan kurtulunca Mısır'dan gelecek yardıma ihtiyaç kalmamıştı. Ancak babasına ve kendisine karşı yapılan ve Sultan'ında gizlice destekçisi olduğu bu hareket Demirtaş'ı çok etkilemiş ve Sultaniye'ye karşı bakışını değiştirmişti. Zaten Anadolu'da yarı bağımsız merkezden kopuk bir yönetim mekanizması işliyordu. Demirtaş'ın emri altında Türk ve Moğol kökenli askerlerden oluşan kalabalık bir ordu vardı. Bütün bu şartların farkında olan ve psikolojikman merkezden de kopmuş olan Demirtaş artık bağımsızlığını ilan etmek için uygun bir fırsat kolluyordu. Etrafındaki emirler ve ulema, Demirtaş'ı bağımsızlığını ilan etmesi için teşvik ediyordu. Demirtaş'a biat eden ve onun bağımsız bir bey olmasını isteyen ulemanın başlıcaları; Necmeddin Tabesi, Şeyh Zade-i Tokadi, Kayseri Hatibi Zahirüddin, Şeyh Nasır Sufu, Mevlana Emir Hasan Tayyib, Niğdeli Kadı, Şahab, Vaiz Hüsameddin Yarcan'dı.¹⁵³ Fakat Konya Mevlevihanesi Şeyhi Abid Çelebi Demirtaş'a biat etmemişti. Bu durumdan rahatsız olan Demirtaş, Abid Çelebi'nin Konya' terk etmesini istemişti bu işi içinde

¹⁵² Ebul Fida, **Takvim-i Buldan**, C.IV, s.84

¹⁵³ Arif Çelebi, **Ariflerin Menkıbeleri**, Tahsin Yücel, C. I, s. 485

Eratna Bey'i görevlendirmişti. Eratna Bey, Abid Çelebi'yi Demirataş'a biat etmelerini tavsiye etmesi için uç beyleriyle görüşmeye gönderildi. Ancak o bu görevi de kabul etmemişti sonra Eratna Bey, Abid Çelebiye kendi selameti açısından bir müddet Konya'da bulunmamasının daha iyi olacağını tavsiye etti bunun üzerine Abid Çelebi, Konya'dan ayrıldı.¹⁵⁴

Etrafındaki desteğin verdiği ruh haliyle kendini oldukça güçlü hisseden Demirtaş merkez ile olan ilişkilerini iyiden iyiye gevşetmişti. Artık merkezi ciddiye almayan Demirtaş ne merkeze gitmesi gereken paraları gönderiyor ne de merkezde düzenlenen ve protokol gereği katılması icap eden davetlere katılıyordu. Hatta Ebul Fida'nın verdiği bilgilere göre Ebu Sa'id'in gönderdiği vergi memurlarını eli boş göndermişti.¹⁵⁵ Demirtaş'ın bu tavırlarından Ebu Sa'id Bahadır Han, Onun artık bir isyan hali içinde olduğunu anlamıştı¹⁵⁶

Demirtaş, 1322 senesinde adına hutbe okutarak ve sikke kestirerek bağımsızlığını resmen ilan etmiştir.¹⁵⁷ Bağımsızlığını ilan eder etmez en başta Memlûk Sultan'ından bundan başka Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Şam ve Horasan valilerinden destek istemişti. Onun bu girişiminde en büyük dayanağı ise Memlûk Sultanıydı. Çünkü aralarında çok iyi bir ilişki vardı. O, gerek Ermeni Krallığı'na yaptığı sefer gerekse

¹⁵⁴ Arif Çelebi, **Ariflerin Menkıbeleri**, Tahsin Yücel, C.I, s. 489

¹⁵⁵ Ebul Fida, **Takvim-i Buldan**, 724 Senesine Ait Olaylar, C.IV, s. 95

¹⁵⁶ Hafız Ebru, **Zeyl-i Cami'üt-Tevarih**, s.114

¹⁵⁷ Hafız Ebru, **Zeyl-i Cami'üt-Tevarih**, s. 115-116; Demirtaş'ın bu kalkışmasıyla ilgili olarak kaynakların farklı tarihler verdiği görülmektedir. Örneğin Amasya Tarihi 1321, Ravzatü's-Sefa 1321, Tarihi Güzide 1322 tarihlerini verirler. Olayın yılın son aylarında olduğuna dair bilginin de Amasya Tarihi'nde bulunduğunu göz önünde alırsak yaşanan yıl farkının aslında ay farkı olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle olayın tarihinin 1321'in son günleri ile 1322'nin ilk günleri arasında meydana geldiği söylenebilir. Ancak Cami'd-Düvel'in verdiği 1319 tarihi ile İkd'ül Cuman'ın verdiği 1324 tarihlerinde bir tarihlendirme hatası olduğu açıktır.

1319 senesi olayları esnasındaki yardım taleplerinin geri çevrilmediğini görmüştü. Bu amaçla Memlûk Sultanına mektup yazmış ve pahalı hediyeler göndermişti.

Demirtaş cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Sultaniye’de de hareket vardı. Ebu Sa’id, Demirtaş’ın durumundan emin olmak için birkaç kez daha O’nu saraya davet etti. Fakat O, bu davetlerin hiçbirine karşılık vermedi.¹⁵⁸ Bunun üzerine Demirtaş’ın isyanı Ebu Sa’id’in ve Sarayın gözünde kesinlik kazanmış oluyordu. Çobanlıların hısımları olan emirler, Demirtaş’ın bu hareketlerini babasının itibarını zedelemek için kullanıyorlar ve Ebu Sa’id Han’ı sürekli kışkırtıyorlardı. Bu durumdan çok sıkılan Emir Çoban, Ebu Sa’id’in huzuruna çıkarak oğlunun isyanını bastırmak için Bilad-ı Rum’a gitme musadesi istemişti. Fakat Ebu Sa’id, Emir Çoban’ın diğer oğulları ve Demirtaş ile birleşip Saraya yürümesinden ve Saltanatı ele geçirmesinden endişelendiği için Emir Çoban’a izin vermedi. Fakat durumdan oldukça rahatsız olan Çoban, Sultanın korkularının sebebini anlamazlıktan gelerek izin ısrarında devam etti. En sonunda çok ağır yeminler ederek Sultandan izin almayı başardı. O’nun Sultanı ikna ettiği dönem ağır kış mevsiminin yaşandığı bir zamandı. Üstelik nikris hastalığından da muzdaripti. Ancak Çoban bunların hiçbirini düşünmeden sefere çıkmaya kararlıydı. O önemli seferlere çıkarken yanına alması gelenek haline gelmiş olan bütün İlhanlı kurmaylarını ve bol miktarda donanımlı birliği de beraberinde götürerek (724) 1324 senesinin kışında Memalik-i Rum’a doğru sefere çıktı. Bu arada Demirtaş Noyan’da babasının kendisinin üzerine geldiği istihbaratını aldı. Durumu değerlendiren Demirtaş savaşma kararı aldı.¹⁵⁹

¹⁵⁸ İ.H. Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 625

¹⁵⁹ İ.H. Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 627

Çoban Noyan, Anadolu'ya girdiğinde oğlu tarafından karşılanmayınca hadisenin gerçekliğinden ve ciddiyetinden emin oldu. Baba oğul karşılıklı karargahlarını kurdular. Gece basınca Demirtaş'ın adamlarından biri gizlice Çoban'ın karargahına geldi ve Çoban'a Demirtaş'ın savaşmayı göze aldığını söyledi. Gelen bu bilgi üzerine Çoban endişelenmeye başladı. Tecrübeli bir devlet adamı olan Çoban hemen bir çare düşündü. Demirtaş'ın emrindeki komutan ve beylere gizlice mektuplar göndererek isyanda inat etmemelerini bu işin sonunun çok vahim olacağını uzun uzun anlattı. Bu mektupları alan emirler Çoban'a hak vererek bu isyanın ve yaşanacak olan muharebenin sonuçlarını düşündüler ve savaşma kararından vazgeçtiler.

Sabah olunca iki ordu birbirine iyice yaklaştı. Demirtaş Noyan, babasının ordusunun üzerine yürüdü. Ancak emrindeki ordu bu yürüyüşte oldukça isteksizdi. Demirtaş'ın askerleri çok ağır hareket ediyorlardı. Durumdan rahatsız olan Demirtaş, askerlerine niçin böyle davrandıklarını sordu. Bunun üzerine emirler:

“Bu işte bize ve sana zarar vardır ve bir emirin oğlu pederi üzerine asker çekip muharebe etmesi Moğol memleketinde fena bir adet çıkarmak demektir. Bunun sonu sana ve bize vahimdir. Şimdilik icab-ı maslahat pederini ikram ve izzetle karşılamaktır. Eğer üzerimize gelen pederin değil de başka bir beg olsa idi senin uğruna hepimiz canımızı feda ederdik¹⁶⁰” dediler. Bu durum karşısında ordusunun kontrolünü elinden kaçırdığını gören Demirtaş, taarruz fikrinden vazgeçti. Sonra atından inerek yaya olarak babasını karşılamaya gitti. Onu “hoş geldiniz” diyerek karşıladı. Duruma hakim olan Emir Çoban birkaç gün oğlunun yanında kaldı. Daha

¹⁶⁰ **Ravza'tü s-Sefa**, C.V, s. 505-506'nakleden , İ.H. Uzunçarşılı, “**İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş**”, s. 628

sonra oğlunu da yanına alarak merkeze doğru hareket etti. Bazı kaynaklarda Demirtaş'ın elinin bağlanarak götürüldüğü de yazılmaktadır. Merkeze vardıklarında Demirtaş Noyan'ı isyana teşvik eden emirler; Emir Sürkaci ve Kadı Necmeddin Tabasi Emir Çoban tarafından derhal idam ettirildiler. Böylelikle bu isyan hareketi Emir Çoban'ın engin tecrübesiyle çok kan akmadan ve devlete bir zarar vermeden bastırılmış oldu.

E. Demirtaş Noyan'ın İkinci Kez Bilad-ı Rum'a Vali Olması

Ebu Sa'id Bahadır hanın huzuruna çıkarılan Demirtaş Noyan, af dilemesi üzerine Ebu Sa'id tarafından bağışlanmış ve Anadolu genel valiliğine tekrardan atanmıştır. Bu arada Emir Çoban'ın marifetiyle Emir Surkacı, Necmeddin Tabesi başta olmak üzere Demirtaş Noyan'ı Ebu Sa'id'e karşı kıskırtan bütün emirler öldürtülmüştü.¹⁶¹

Anadolu'ya tekrardan dönen Demirtaş Noyan, ilk iş olarak yaşanan bu sıkıntılı durumu fırsat bilerek itaatini bozarak Moğol idaresine muhalif tavır takınan Türkmen beylerinin üzerine yürüdü. İkinci valiliğinde daha sert ve baskıcı bir yönetim tarzı ortaya koyan Demirtaş Noyan'ın üzerine yürüdüğü ilk Türk Beyi Eşrefoğulları'nın o zamanki beyi II. Süleyman Bey'di. Kalabalık bir ordu ile Süleyman Bey'in üzerine yürüyen Demirtaş, 9 Ekim 1326 tarihinde Beyliğin merkezi olan Süleyman Şehri (Beyşehir)'ne saldırmış burasını tarumar etmiş ve II. Süleyman Beyi de feci bir biçimde öldürtmüştü.¹⁶² Hatta İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın El-Ömeri'nin Mesalik'ül-Ebsar'ından aktardığına göre Demirtaş Noyan, Süleyman Bey'in burnunu ve kulaklarını kestirtmiş hayalarını kestirerek alnına astırmış gözlerini de oydukdan sonra Beyşehir Gölüne atmıştır.¹⁶³

Demirtaş Noyan, Hamidoğlu Dünder Bey'in de üzerine yürümüştür. Bunun haberini alan ve Demirtaş Noyan ile başa çıkamayacağını anlayan Dünder Bey, beyliğinin merkezi olan Eğridir'i terk etmiş ve yine beyliğine ait olan Antalya'ya kaçmıştır. Demirtaş, Hamidoğlu Dünder Beyi takip ederek Antalya'ya gelmiş

¹⁶¹ Hafız Ebru, **Zeyl-i Camiü't-Tevarih**, s. 114-115

¹⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **"İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş"**, s. 628

¹⁶³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **"İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş"**, s. 628

burasını ele geçirerek Dündar Beyi öldürmüştür. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiye göre devrin bazı kayıtlarından bu olayın (724) 1324 senesinde meydana geldiği anlaşılr. Ancak bu olayın Süleyman Bey vakasından sonra olduğu ve Süleyman Bey vakasının da Ekim 1326'da olduğu bilgisinin elimizde kesin olduğunu düşünecek olursak söz konusu kaynakların bir tarihlendirme hatası yaptıkları açıktır.¹⁶⁴

Demirtaş Noyan, bu icraatından sonra, Turgutluoğlu memleketini, Şecaaddin memleketini, Doğancık ilini, Bolu civarını ve Yakub ilini ele geçirmiştir.¹⁶⁵ Daha sonrasında da Anadolu'da bulunan diğer Türk Beyliklerinden Afyon civarında bulunan Sahipataoğulları'nın üzerine Eratna Bey'i göndermiştir. Bunun üzerine beyliğin o zamanki beyi olan Sahibataoğlu Nasrüddin Ahmed Bey, Germiyan Beyi olan Yakub Bey'e sığınmıştı. Germiyanogulları Anadolu'da kurulan Türk Beylikleri içinde Karamanoğullarından sonra en güçlüsüydü. Batı Anadolu'nun neredeyse tamamına hakimdi. Aydınoğulları, Karesioğulları ve Saruhanoğulları ilk kuruldukları zamanlar Germiyanogulları'nın uç beyi konumundaydılar. Germiyanoglu bu gücüne güvenerek Sahipataoğlu'nu kabul etti. Eratna Bey'e karşı müdafaa etti. Eratna Bey, Necmeddün Beyi yakalayamadı. Ama 1327 tarihinde gerçekleştirdiği bu sefer neticesinde Karahisar'ı ele geçirdi.

Demirtaş Noyan'ın Anadolu beylerine yönelik bazı planları daha vardı. Denizli'de bulunan İnançoğullarının üzerine yürümeyi planlıyordu. Ama

¹⁶⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 628

¹⁶⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 629

Sultaniye’den gelen haberler Demirtaş’ın planlarını bozmuştu. Haberi alan Demirtaş Noyan, Eğridir’den Sivas’a doğru yola çıkmış Eratna Bey’i de yanına çağırıştır.¹⁶⁶

¹⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 629

F. Sonun Başlangıcı: Ebu Sa‘id’in Çobanlılara Karşı Tavır

Alması

Demirtaş Noyan Anadolu’da muhalifleriyle uğraşırken Sultaniye’de Ebu Sa‘id Bahadır Han, Demirtaş’ın babası Emir Çoban’a karşı tavır almaya başlamış ve Çobanlıları devlet yönetiminde etkisiz hale getirmek için girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Çocuk denecek yaşta sultan olan Ebu Sa‘id Bahadır Han kendisini hep bu ailenin özellikle Emir Çoban’ın gölgesinde hissediyordu. Bu durumdan da çok rahatsız oluyordu. Fakat saltanatının ilk yıllarında siyaset tecrübesi ve gücü bu aileyi tasfiye etmeye yetmiyordu. Daha öncede söz edildiği gibi kalkıştığı bir girişimi başaramamış hatta Çobanlılar bu girişimden güçlenerek çıkmışlardı. Şimdi ise Ebu Sa‘id, geçen on yıllık sürenin ardından hem yetişmiş hem tecrübe kazanmış hem de gücünü artırmıştır. Dolayısıyla da artık sırtında bir kambur gibi taşıdığı ve saltanatına gölge düşüren bu aileden kurtulmak için yeterli gücü kendinde gördüğünden bu işi bir an önce halletmek istiyordu.

Ebu Sa‘id Bahadır Han ilk iş olarak Emir Çoban’ın diğer oğlu olan Dımaşk Hoca’dan başladı. Devlet merkezinde bulunan devlet işlerinde ahlaksız tavırlar içinde bulunduğu herkesçe kabul edilen Dımaşk Hoca’nın bu kusurunu da fırsat bilerek onu öldürttü. Daha sonra da Emir Çoban ve ahfadının katli için Horasan’a ve Demirtaş’ın maiyetindeki emirlere gizlice mektuplar gönderdi. Ayrıca bu mektupları getiren şahıs Demirtaş’a da bir ferman getirmiş ve Sultan’ın kendisini özlediğini ve

Saraya çağırıldığını bildirmişti¹⁶⁷. Ebu Sa'id'in buradaki amacı Demirtaş'ı sarayına getirterek işini burada bitirmektir.

Fakat bu mektupları getiren heyet Derbent sınırında Demirtaş'ın adamlarınca yakalanmışlar ve üzerlerinde Ebu Sa'id'in emirlere gönderdiği mektupları bulmuşlardır. Demirtaş'ın yanına getirilen bu adamlar işkence ile konuşturulmuşlar böylelikle Demirtaş Noyan, kardeşlerinin katledildiğini mallarının yağma edildiğini ayrıca bundan başka babasının Ebu Sa'id'e karşı asker çektiğini de öğrenmiş oluyordu. Bu durumdan endişelenmeye başlayan Demirtaş Noyan, Ebu Sa'id'in babası Emir Çoban'a karşı galip gelirse sıranın kendisine geleceğini çok iyi biliyordu. Demirtaş Noyan bu elçileri öldürdükten sonra mektupların gönderildiği elçileri çağırttı ve kendilerine Ebu Sa'id'in gönderdiği mektupları gösterdikten sonra onları da öldürttü.¹⁶⁸

Tehlikenin iyice yaklaştığının farkında olan Demirtaş çıkış yolları aramaya başlamıştı. Aklına ilk gelen çıkış yolu ise; daha evvelden arasının iyi olduğu Memlûk Sultanı'na sığınmaktır. Fakat aşağıda değinileceği sebeplerden ötürü Demirtaş burada başına ne geleceğinden pek emin değildi. Şimdi ona iki yol gözüküyordu. Ya Anadolu'da kalıp Ebu Sa'id'in gelişini bekleyecek ya da Mısır'a giderek kendisini bir belirsizliğe atacaktı. O ikincisini seçti.

¹⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 630

¹⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 629

G. Demirtaş Noyan'ın Mısır'a Firarı ve İdamı

Demirtaş Noyan'ın daha önce de zikredildiği gibi Mısır Sultanı'yla arası oldukça iyiydi. Demirtaş Noyan, Memlûk Sultanı'ndan iki defa yardım talep etmiş her ikisinde de beklediği desteği bulmuştur. Bundan dolayı O, Mısır'ı kendisi için güvenli bir sığınak ve iyi bir müttefik olarak görüyordu. Başlangıçta da böyle olan bu durum zaman içindeki gelişmelerin ışığında değişmişti. Her şeyden önce Demirtaş Noyan, Ebu Sa'id'e karşı isyan edip bağımsızlığını ilan ettiğinde duruma müdahale etmek için Anadolu'ya gelen babası Emir Çoban, bu durumu uzunca bir mektup ile Memlûk Sultanı'na bildirmişti.¹⁶⁹ Bu mektup Mısır Sultanı'nda Demirtaş'a karşı bazı şüphelerin oluşmasına sebep olmuştur. Fakat Mısır Sultanı'yla Demirtaş'ın arasının açılmasının temel sebebi; başlangıcı 1325 yılına kadar uzanan “köle” meselesidir. Kuzey ve doğu ülkelerinden getirilen köleler Anadolu üzerinden Mısır'a götürülür ve burada satılırdı. Fakat Demirtaş Noyan 725 (1325) senesinden itibaren bu geleneğe son verdi ve bu işi yasakladı¹⁷⁰. Memlûk Sultanı Melik Nasır, bu durumu düzeltmek için bir takım yollara başvurmuş ve bazı hediyeler göndermişse de Demirtaş Noyan'ı bu kararından döndürememiştir. Melik Nasır, bunun üzerine Demirtaş Noyan'ın bu tavrını babası Emir Çoban'a bildirmişti. babasının Demirtaş'ı uyarması üzerine Demirtaş bu karardan vazgeçmişti. Bunun üzerine de Mısır Sultanı kendisine bir hil'at göndermişti. Demirtaş da bu hil'atı alıp kabul etmişti. Böylelikle Demirtaş ile Melik Nasır'ın arası düzelmiş oluyordu. İlişkiler düzelmiş olmasına rağmen Demirtaş tedbiri elden bırakmamış ve Anadolu'nun güney sınırlarında

¹⁶⁹ Hüseyin Peyrovi Milani, “Ebu Sa'id”, Basılmamış Doktora Tezi, s. 191

¹⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 629

Mısır'dan gelebilecek saldırılara karşı tedbir almaya devam etmişti. Çünkü Memlûk Sultanı'nın kendisi hakkındaki düşüncelerinden emin değildi.

Bu arada merkezden kendisine yönelen tehdit giderek artıyor ve yaklaşıyordu. Gelen mektuplarda ve istihbaratlarda Ebu Sa'id Bahadır Han'ın hem babası hem de kendisinin katledilmesi için sürekli emirlere mektuplar yazdığı ve bazı hazırlıklar yaptığı haberleri geliyordu. Durumun iyice zorlaştığını anlayan Demirtaş Anadolu'da kalmasının kendisi için büyük bir tehlike oluşturduğunun farkında idi. O emirlerini toplayıp bu durumu istişare etti. Emirlerinden bazıları Anadolu'da kalıp savaşmayı bazıları da Mısır'a kaçmayı öneriyorlardı. O, ilk başta Ebu Sa'id ile savaşmayı göze almıştı. Bunun için savaş hazırlıklarına başlamıştı. Her bir emirini bir kaleye yerleştiren Demirtaş kendisi de Larende Kalesi'ne yerleşmişti¹⁷¹. Ancak daha sonra cesareti kırılan Demirtaş, Mısır Sultanı'nın yanına sığınmayı daha doğru buldu. Melik Nasır'a bir mektup yazdı babasının ve kardeşinin başına gelenleri anlattı ve Ebu Sa'id'in kendisinin peşinde olduğunun belirterek Anadolu valiliğinin Mısır'a geçmesi karşılığında can güvenliğinin sağlanmasını talep etti. Bunu yaparken kafası çok karıştı. Bir taraftan Mısır'dan gelen hil'at kendisini umutlandırırken diğer taraftan geçmişte yaptığı işlerden dolayı Mısır'dan pek emin olamıyordu. Ama başka bir çıkar yolu da gözükmüyordu. Demirtaş Noyan, Larende Kalesi'ne pek çok erzak ve malzeme bıraktıktan sonra ailesini buraya yerleştirdi. Kendisi de askerlerini toplayıp Ebu Sa'id'in emriyle bir sefere çıktığını söyledi ve öylece yola çıktı. Ancak Anadolu'yu terk ederken Behisni yakınlarına geldiği zaman asıl niyetini açık etti. Mısır'a gittiğini ve isteyenlerin kendisi ile gelebileceğini isteyenlerin ise geri dönebileceğini ilan etti. Bunun üzerine kafileden ayrılanlar oldu Demirtaş ise

¹⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 631

kalanlar ile beraber yoluna devam etti. Maiyetinde 300 kişilik bir süvari birliği vardı. Anadolu'dan ayrılmadan önce Eratna Bey'i Anadolu valisi olarak yerine bıraktı. Demirtaş 1327 Ocak'ında Şam (Dımaşk)'a vardı. Burada şehrin valisi Emir Seyfeddin Tengiz tarafından karşılandı. Şam'da çok iyi bir biçimde karşılanan ve ağırlanan Demirtaş burada iki üç gün kaldıktan sonra yoluna devam etmiştir. Kendisi önden yola çıkan Demirtaş'ın maiyeti ve eşyaları akasından gönderilmişti. Demirtaş'ın Şam'dan ayrıldığını haber alan Melik Nasır, misafirin ihtiyaçlarıyla beraber Emir Seyfeddin Togay Çaşnigir'i Gazze'ye göndermiş ve burada karşılaşmasını emretmişti. Burada karşılanan Demirtaş iki gün bu kasabada kalıp dinlendikten sonra Mısır'a doğru yola devam etti. 23 Rebiülevvel 725 (21 Ocak 1327) tarihinde Mısır'a vardı. Burada büyük bir törenle karşılanan Demirtaş Noyan, Emir Toyboğa'nın refakatinde Sultanın huzuruna çıktı. Bu törende Demirtaş Noyan, eğilerek üç defa yeri öptü¹⁷². Mısır Sultanı da onu güler yüzle karşılayarak elinden tutup yanına oturttu. Sonrada kendisine en ağır hil'atı giydirildi. O gün Sultan ile Demirtaş Noyan beraber ava çıktılar. Sonrasında Kale-i Cebel'de bulunan Elcavlı'nın sarayına yerleştirildi. Her türlü ihtiyacı karşılanan Demirtaş Mısır'da çok iyi ağırlanıyordu. Emir Tugay Çaşnigir'de Demirtaş'ın refakatine verilmişti.

Demirtaş, Ocak'ın 24'ünde Melik Nasır'a hediye olarak getirdiği yüz iğdiş at, seksen Horasan devesi, beş köle, kıymetli elbiseler ve mücevherleri Sultan'a sunmuştu. Melik Nasır ise, bunlardan murassa atlas kaba ile bir iğdiş atı ve bir düzine deveyi kabul etti. Diğerlerini kibarca iade etti.¹⁷³ Sonrasında Sultan'ın huzuruna çıkıldı. Sultan teşrifatçılarına Demirtaş'ı sağında bir aşağısına oturtmalarını

¹⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 633

¹⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 634

emretti. Bu Demirtaş'ı biraz üzmüştü. Demirtaş'ın üzüldüğünü fark eden Sultan, Emir Bederettin Çenkli'yi göndererek durumu anlattı. Çünkü Sultan böyle yapmakla aslında Demirtaş'a iltifatta bulunmuştu. Sultan sağ tarafına babası gibi gördüğü ve küçüklüğünden beri yetişmesinde katkısı olan emirleri oturturdu. Demirtaş'ı da bunların arasına oturtmuştu. Durumun böyle olduğunu anlayan Demirtaş'ın gönlü olmuştu. Sonrasında Sultan ile mütalâaya başladılar. Anadolu üzerine konuştular. Demirtaş, Sultan'ın yakın ilgisinden aldığı cesaret ile Sultandan kendi emrine kalabalık bir ordu vermesini ve Anadolu üzerine yürütmesine müsaade etmesini istedi. Aslında bu teklif Melik Nasır'ında hoşuna gitmişti. Ama Sultan durumu riske etmek istemiyordu. Anadolu'daki İlhanlı Sarayındaki durumdan emin olmak istiyordu. Çünkü gelen istihbarata göre Emir Çoban hala yaşıyordu üstelik Ebu Sa'id'e karşı asker çekmişti. Bu sebeplerden dolayı Melik Nasır Demirtaş'ın teklifini yukarıdaki sebepleri zikrederek doğru olamayacağını bildirdi. Bu sırada Melik Nasır Karamanoğlundan Larende'de bulunan Demirtaş'ın ailesini ve mallarını Mısır'a getirmesini emretmişti.

Demirtaş Noyan, birkaç zamandır münhal bulunan emirlikten de istifade edilerek Sultan tarafından emir ilan edildi. Böylelikle Demirtaş artık Mısır ümerasından olmuştu. 25 Ocak'ta yapılan bir törenle kendisine emirlik tevdi edilmiş ve Mısır ümerasının giydiği bir elbise de kendisine giydirilmiştir.

Bu arada Emir Çoban'ın amcasının oğlu olan Emir Şehinşah 6 Şubat 1328 tarihinde Mısır'a gelmişti. O, Ebu Sa'id ile Emir Çoban arasındaki çekişmeyi Memlûk tahtına bildirmek üzere gönderilmişti. Fakat ne var ki o varıncaya kadar Emir Çoban Herat'a vasil olmuştu. İkram ve izzetle karşılanan Şehinşah, Demirtaş'ın yanına misafir verildi.

Bu olaydan birkaç gün sonra da 6 Şubat 1328 tarihinde de Demirtaş Noyan'ın maiyeti ve malları Mısır'a varmıştı. Demirtaş'ın gelen kafilesi yaklaşık 600 atlıdan oluşuyordu. Bunlar Kahire Darü'z-ziyafiyesinde ağırlandı. Askerlerini denetleyen Demirtaş memleketlerine dönmek isteyen askerlere yolluklarını da vererek müsaade etti. Ayrıca bunlara mani olunmaması için Şam emirlerine de bilgi verildi. Ayrılanların sayısı yaklaşık 90 civarındaydı.

Bu esnada bir gelişme daha yaşanmaktaydı. Aynı günlerde Ebu Sa'id'ten Memlûk ülkesine elçiler gelmişti. İki kişi olan bu elçiler beraberlerinde getirdikleri çok kıymetli hediye Melik Nasır'a sunmuşlardı. Birde Ebu Sa'id'den mektup getirmişlerdi. Bu mektupta Ebu Sa'id Bahadır Han, Memlûk ülkesi ile İlhanlılar arasında uzunca bir zamanadır haberleşme sağlanamadığından sitem ediyor ve iki ülke arasında kalıcı bir barışın temin edilmesini arzu ettiğini bildiriyordu. Bunun akabinde Emir Çoban'ın durumundan şikayet ediliyor ve katli için tedbirler alındığından söz ediliyor bu durum karşısında Melik Nasır'ın fikri soruluyordu. Bunun üzerine Melik Nasır'da elçilere Demirtaş Noyan'ı sormuştu. Elçilerin bilgilerinden Demirtaş'ın Mısır'a sığındığının henüz Sultaniye'de öğrenilmediği anlaşılmıştı. Melik Nasır, elçileri misafir ederek Demirtaş'ın huzuruna çıkardı. Fakat Demirtaş elçilere fazla itibar etmedi. Elçiler sonraki gün geriye dönmek üzere yola çıktılar. Bunlarla beraber Emir Seyfeddin Oruç'da Ebu Sa'id'e elçi olarak gönderilmişti. Melik Nasır, bu elçiyle bir mektup göndermiş ve bu mektupta Demirtaş'ın affını istemişti.

Fakat elçilerin yola gittiği gün Karamanoğlu İbrahim Bey'den bir elçi ve mektup gelmişti. Karamanoğlu mektubunda: *“Sultanın emri ile Demirtaş'ın evlad ve ailesinin bulunduğu kaleye gittim ve Sultanın emri ile onların nezdine geldiğimi*

söyledim. Onlara Demirtaş'ın Mısır'da yanlarına gelmelerini bildiren mektubu gönderdim ise de bizim Mısır'a gitmeye ihtiyacımız yok yoktur diye cevap verdiler. Demirtaş'ın oğlu babası ile aralarında bir şifre olduğunu ve bunun vasıl olmadığını söyledi". Diyordu. Aslında Demirtaş'ın düşmanı olan İbrahim Bey, Demirtaş hakkında çok kan dökmüş ve Müslümanlardan pek çok insanı öldürmüş cesur ve cüretkar bir adamdır. Mısır'a gitmiş olması herhalde Mısır tahtına tamah etmesinden kaynaklanmaktadır diyerekten hem Melik Nasır'ın içine bir kuşku düşürmüş hem de Demirtaş'ı gözden düşürmüştür. İbrahim Bey bu mektubu Demirtaş'ın ikinci valiliğinde öldürdüğü Hamidoğlu Dünder Bey'in oğlu ile göndermişti ki böylelikle Demirtaş'ı iyice zor durumda bırakmak istiyordu. Bunda da başarılı oldu. Huzura çıkan Hamidoğlu, Melik Nasır'ın huzurunda Demirtaş'tan babasının kanının davasını istedi. Bu duruma canı sıkılan Melik Nasır emirlerini toplamış Demirtaş'ı da çağırtnmış ve ikisini karşılıklı konuşturmuştı. Oldukça gergin bir konuşma olmuş ve iki bey boğaz boğaza kavga etmişlerdi. Sonrasında Karamanoğlu'nun mektubuna cevap yazılarak Hamidoğlu geri gönderilmişti.¹⁷⁴

Bu olaydan rahatsız olan Melik Nasır, Demirtaş'ın art niyet taşıdığına karar vermiş ve 18 Haziran 1328 tarihinde onu tutuklayarak hapsedtirmişti. Bu olaydan çok etkilenen Demirtaş bir iki gün hiçbir şey yiyememişti. kendisi ile ilgilenen Emir Feclis, O'na burada tutulma amacının Ebu Sa'id'in elçilerine karşı bir taktik olduğunu elçilerin kendisini sefahat içinde görmelerinin doğru olmayacağını söyleyerek onu teselli etmeye çalıştı.¹⁷⁵

¹⁷⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş", s.631

¹⁷⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş", s.633

Bu durumdan çok sıkılan Demirtaş, bir gün Emir Seyfeddin’e: “*istediğiniz paraysa vereyim, kılıçsa öldürün! Kurtulayım. Hapisten muradınız nedir?*” şeklinde serzenişte bulunmuştu. Bu günlerde Ebu Sa‘id’in Sarayından üç kişilik bir elçi heyeti gelmişti. Bunların geliş amacı Demirtaş’ı istemektir. Heyetin başı Ebu Sa‘id’in candarı olan Obacı’ydı. Obacı, Melik Nasır’a sunduğu mektupta Ebu Sa‘id Han, evvelce İlhanlılara sığınan Memlûklü Kara Sungur El Mansuri’nin geri iade edilmesi karşılığında Demirtaş’ı istediğini beyan etmişti. Melik Nasır elçileri Demirtaş ile görüştü. Gelen teklifi baştan kabul etti ancak tam kafilenin yola çıkacağı zaman kararını değiştirdi. O elçilere Demirtaş’ı diri olarak veremeyeceğini sadece kellesini verebileceğini söyledi. Bunun üzerine elçiler biz O’nu diri olarak götürmek üzere emir aldık başka bir işe kalkışamayız dediler. Melik Nasır, elçilere Demirtaş’ın idamına şahitlik yapmalarını emretti. Böylelikle Demirtaş Noyan çalkantılarla geçen hayatının sonuna gelmiş oluyordu. 728 senesi Şevvali’nin dördüncü perşembesi (1 Eylül 1327) Demirtaş Noyan zindanından çıkarıldı. Kurafe’ye götürüldü. Aytemiş ve Emir Seyfeddin vardı. Demirtaş’ın ayakları ve kolları bağlanmıştı. O son dakikalarında “*Bana teminat veren Aytemiş nerede Feclis Nerede*” diye bağıyordu. Aytemiş ise utancından saklanıyordu. O, tekrar bağırdı. “*Ya hu beni öldürmek için bir kılıcınız yok mu?*”¹⁷⁶

Demirtaş, kalenin Bab-ı Sır denilen kısmında bulunan elçilere gösterildikten sonra boğduruldu. Ölüsü elçilere tekrar gösterildikten sonra başı vücudundan ayrıldı ve cesedinin derisi yüzülerek dolduruldu ardından da elçilere teslim edildi. Demirtaş’ı canlı teslim almak üzere emir alan elçiler cesedi kabul etmediler. Bunun üzerine Melik Nasır cesedi kendisi gönderdi. Ebu Sa‘id’e bir de mektup gönderen

¹⁷⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s.639

Melik Nasır; “*Ben senin düşmanın başını sana gönderiyorum sen de benim düşmanım olan Kara Sungur’u bana gönder*” demişti. Ne var ki daha elçiler Ebu Sa‘id’e ulaşmadan Kara Sungur kendi eceli ile ölmüştü. Ancak İbn-i Haldun bu meseleyi kaleme alırken Kara Sungur’un Demirtaş’a yapılan karşılığı olarak öldürüldüğünü yazar.¹⁷⁷

Demirtaş’ın ölümü, duyan herkesi çok etkilemişti. Öldüğünde otuz bir yaşında idi. Ölüm tarihi tam olarak 4 Şevval 728 (12 Ağustos 1328)’dir. Demirtaş’ın cesedi Harran kapısının dışına defnedildi. O Mısır’da 7 ay kadar bir süre kalmıştı. Sonraları Çobanoğulları devletini kuran oğlu Küçük Şeyh Hasan, Memlûk Sultanından babasının kemiklerini istemişti. Ancak Memlûk Sultanı defin yeri belli değildir diyerek bu isteği geri çevirmişti.

Demirtaş’ın ölümü Anadolu’da ve İlhanlı Sarayında bir dönüm noktasına tekabül eder bu tarihten itibaren Anadolu’da Eratna Bey etkisini göstermeye başlayacaktır. İlhanlı sarayında ise hem Demirtaş’ın hem de diğer kardeşleri ve babaları Emir Çoban’ın öldürülmüş olmaları Ebu Sa‘id’i oldukça rahatlatmıştı. Saltanatını bu ailenin gölgesinde geçiren Ebu Sa‘id Bahadır Han, artık bu aileden kurtulmuş ve devlet üzerinde tek hakim güç olmuştu. Dolayısıyla Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın saltanatını Çobanlılardan önce ve sonra diye iki kısma ayırırsak artık saltanatının ikinci kısmı başlamış oluyordu.

¹⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Demirtaş”, s. 641

IV. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'NUN SOSYO - EKONOMİK DURUMU

A. Ebu Sa'id Bahadır Han Devrinde Doğu Anadolu'da Yaşanan Siyasal ve Sosyal Gelişmeler

1243 tarihi Anadolu'nun siyasi ve kültürel yaşamında önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu tarihte Moğollar'a yenilen Türkiye Selçukluları Moğol hakimiyetini tanımak zorunda kalmış ve Moğol akınları da yavaş yavaş Anadolu'ya doğru yönelmeye başlamıştı. Anadolu ve Yakın Doğu'nun siyasi bir belirsizlik ortamında olduğunu anlayan ve Moğol güçlerine karşı direnebilecek siyasi ve askeri bir iradenin olmadığını gören büyük han Mengü Kaan, Hülagu Han'ı 1256 yılında Batıya göndererek Horasan'dan başlayıp Mısır'a kadar uzanan toprakları almasını istemişti. Hülagu Han bu büyük ilerleyişi sonunda; Azerbaycan, Doğu Anadolu, İran ve Irak topraklarını hakimiyeti altına alarak burada İlhanlı Devletini kurmuştu. Buna karşılık 1250 yılında da Mısır merkezli Memlûk Devleti kurulmuştu Böylelikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Yakın Doğu'nun güç dengelerini belirleyecek olan siyasi iradeler tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Tarih dikkatli okunacak olursa bu tarihten sonra Yakın Doğu'da yaşanan tüm siyasi faaliyetlerin ve çekişmelerin temelinde bu iki gücün hakimiyet mücadelesinin yattığı görülecektir. Memlûk – İlhanlı sınırının önemli bir bölümünü oluşturan Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesi bu hakimiyet mücadelesinin en yoğun yaşandığı alan olmuştur.

İlhanlılar, Anadolu topraklarının sadece İç Anadolu'nun doğusu, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerini içine alan kısmında da fiili hakimiyet kurmuşlardır. Dolayısıyla da Anadolu'da İlhanlılar ile ilgili yaşanan gelişmeler daha çok bu bölgelerde meydana gelmiştir.

İlhanlılar, Anadolu'daki kargaşayı ortadan kaldırmak, yaşanan isyan girişimlerine daha etkili müdahale etmek ve daha sağlıklı vergi toplayabilmek amacıyla 1308 yılında Anadolu genel valiliğini oluşturmuşlardı. İlhanlılar Anadolu'da konuşlandırdıkları kuvvetler içinde Aladağ'ı da kendilerine yaylak olarak seçmişlerdi.¹⁷⁸ Mahmud Gazan Han zamanında (1295-1304) başlayan imar faaliyetlerinden en çok istifade eden bölgelerden biriside Doğu Anadolu Bölgesi olmuştur. Gazan Han zamanında başlayan imar faaliyetlerinde Doğu Anadolu'ya özellikle Erzurum Kars ve Sivas'a pek çok cami, medrese, bimarhane kazandırılmıştır. Bu faaliyetler aynı hız ile Olcaytu Han, (1304-1317) döneminde de devam etmiştir. Erzurum-Kars arasına yapılan en ehemmiyetli İlhanlı yapısı hala daha ayakta olan ve Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde devrin vezir-i azamı olan Emir Çoban tarafından yaptırılan Aras Nehri üzerinde Pasinler civarında bulunan Çoban Köprüsü'dür. Köprü'nün kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Köprü 30 m. yüksekliğinde 220 m. uzunluğundadır.¹⁷⁹

1308 yılında Türkiye Selçuklu Devleti yıkılınca Anadolu'nun merkezi doğuya doğru kaymış; Erzurum, Sivas, Kayseri, Kars gibi şehirlerin önemi artmaya başlamıştır. Bu gelişme neticesinde idari taksimatta değinildiği üzere Vilayet-i Ahlat

¹⁷⁸ Burada adı geçen Aladağ Ağrı Aladağ'dır. Eleşgirt Aladağ değildir. Ayrıntılı bilgi için Bkz, A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 216-218; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, c.I, s. 445

¹⁷⁹ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, c.I, s. 447

olarak bu bölgeler Anadolu genel valiliğinden ayrılmış ve müstakil bir hakim tarafından yönetilmeye başlanmıştır. 1310 tarihinde yaptırılan Yakutiye Medresesi'nin de bu yükselme dönemine rastlamaktadır .

Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen ve yaşanan canlanmayı en iyi anlatan icraat Ebu Sa'id Bahadır Han zamanında Avnik şehrinde bir darphane kurulmasıdır. Ebu Sa'id Bahadır Han burada adına gümüş sikke kestirmiştir.¹⁸⁰ Bu darphane gölge hanlar zamanında da kullanılmış hem Arpa Han hem de Musa Han için burada sikke kestirilmiştir.

Ebu Sa'id Bahadır Han döneminin önemli isimlerinden olan ve Erzurum'da valilik yapan Sutay Noyan'ın oğlu Hasan Bey, İlhanın ölümünden fırsat bilerek beylik kurmaya çalışmıştır. Bu esnada adını günümüzde de "Hasan Kalası" olarak anılan kaleyi 1336 yılında inşa ettirmiştir.

Erzurum'da bulunan kesin tarihi okunamayan ancak Ebu Sa'id Bahadır Han dönemine ait olduğu kesin olan iki kitabede Erzurum'da bu tarihlerde mühim olayların meydana geldiğini ve bu olayları çıkaran şahısların cezalandırılarak öldürüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁸¹ 1327 sonrasına denk gelen bu dönemde sultan, bağımsızlığını ilan eden Anadolu genel valisi Demirtaş Noyan'ı idam ettirmiş tüm ekibini tasfiye etmiş bunun neticesinde Anadolu'da düzen bozulmuş ve hemen her yerde büyük kargaşalar meydana gelmiştir. Keza yine 1335 tarihli Erzurum'da bulunan başka bir kitabe de yine şehirde meydana gelen karışıklıklar hakkında bilgi vermektedir.¹⁸²

¹⁸⁰ Edisyon, **Ak Akçe**, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 1992, s.100-101

¹⁸¹ A. Şerif Baygu, **Erzurum**, s. 158

¹⁸² A. Şerif Baygu, **Erzurum**, s, 159

İlhanlı hakimiyeti altında Doğu Anadolu bölgesi müreffeh bir hayat yaşarken ve ticari, sosyal ve kültürel yaşam canlanırken Güney Doğu Anadolu bölgesinde durum bu kadar iç açıcı bir manzara sergilemiyordu. Bu bölgeye tam bir kargaşa hakimdi. 1315 yılında Emir Nasıreddin'in komutasında Halep askerlerinden kurulma bir ordu Diyarbakır'a girmiş ve Ergani Kalesini zapt etmiş şehri yağmayarak toparladığı bütün ganimetleri alarak geri dönmüştü.

1317 senesine gelindiğinde Haziran ayında Halep Naibi, Cacaoğlu isminde bir Türkmen'in komutasındaki Arap ve Türkmenlerden oluşan kalabalık bir orduyu Diyarbakır'a göndermişti. Bu ordu ani bir baskınla şehre girdiler ve çoluk çocuk, Müslüman, Hristiyan ayrımı yapmaksızın bütün şehri yağmaladılar. Cami ve kiliseleri bile yağmaladılar.¹⁸³ Şehir harabeye dönmüştü. İlhanlı Sarayı bu tarihlerde iç çekişmelerle ve Derbent meselesiyle ilgilemek zorunda kaldığı için ülkenin bu bölgelerine gerekli alakayı gösterememişti. Bütün bu yaşananların üzerine 1318 yılının yazında Diyar-ı Bekr'de büyük bir çekirge salgını ve kuraklık yaşanmıştı. Tüm bunların üstüne bölge halkı, Tatar boyları arasında yaşanan didişmelerden de fazlasıyla etkilenmişti. Bu bilgilerden da açıkça anlaşıldığı üzerine Ebu Sa'id Bahadır Han'ın saltanatının ilk yıllarında Diyar-ı Bekr vilayetinin durumu pek iç açıcı değildi. 1317 yılında Ebu Sa'id Han'ın tahta çıkmasıyla yapılan bazı valilik değişikliklerinden Diyarbakır'da nasibini almıştı. Önceden Anadolu genel valisi olan ve halka zulmettiği için Türkmenlerin ve Sultaniye'nin tepkisini üzerine çeken İrencin Noyan 1317 yılında Diyarbakır valiliğine atanmıştı. Daha sonradan devlete hakim olan baş vezir Emir Çoban, İrencin Noyan'ı bu görevinden almış ve yerine tekrardan Sutay Noyan'ı atamıştır. 1332 yılında Sutay Noyan'ın ölümü üzerine

¹⁸³ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, s.72

yerine Diyarbakır ve çevresinde ağırlıkları olan Oyrat Moğolları'ndan Ali Paşa ve Ali Padişah Diyar-ı Bekr valiliğine atanmıştı. Sutay Noyan'ın Hacı Togay, Barımbay ve Fulat adında üç oğlu vardı. Bunlar Oyrat boyunu aralarında taksim ederek İlhan ve valiye bağlı kalmak şartıyla kendi beyliklerini kurdular. 1335 yılında Ebu Sa'id Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan saltanat kavgası ve çekişme ortamında Ali Padişah'ı İlhan ilan ettiler ve Oyratların büyük bir çoğunluğunun desteğini alarak Arpa Han'a asker çekerek Azerbaycan'a doğru yürüdüler. Bundan istifade eden diğer Oyrat Beyleri Ali Padişah'ın naib olarak bıraktığı Seyfüddin Hafız'ı zapt ederek şehrin yönetimini ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren Diyarbakır pek çok Güney Doğu Anadolu şehrinde olduğu gibi Moğol ve Türk kökenli beylerin hakimiyet mücadelesine sahne olacaktır.

Ebu Sa'id Bahadır Han'ın saltanatından önce Anadolu genel valiliğini İrencin Noyan yapıyordu. İrencin Noyan bu göreve 1308 yazında getirilmişti.¹⁸⁴ O Sivas'ı kendisine merkez yapmıştı. İrencin tutarsız ve başarısız bir vali idi. Onun tutarsızlığının en güzel örneği Aksarayı'ye karşı takındığı tavidir. İrencin Noyan'ın önünden kaçan bir Türk beyi Karaman dolaylarında bulunan Sultan Hanı(kervan saray)'na sığındı. Burada meydana gelen çarpışmalarda kervan sarayın iki burcu yıkılmıştı. Vakıf idaresinden sorumlu olan Aksarayı kendisine verilen ödenekten 10.000 dirhem harcayarak burçları tamir ettirdi.¹⁸⁵ Bu olayın akabinde Oğuz beylerinden İlyas Bey'i kendisine itaat etmediği ve bağlılığını bildirmek için gelmediği gerekçesiyle cezalandırmak istedi ve 20.000 kişilik Moğol ordusuyla İlyas Bey'in peşine düştü. İlyas Bey de kaçarak yine bu hana sığındı. Kalabalık ordusuna

¹⁸⁴ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 635

¹⁸⁵ Aksarayı, **Müsemaret'ül Ahbar**, çev. Mürsel Öztürk, s. 337

rağmen İrencin Noyan, İlyas Bey'i yakalayamadı.¹⁸⁶ Bu işin sorumlusu olarak burçları tamir ettirdiği gerekçesiyle Aksarayı'yi gördü ve onu çatışmalarda ölen her Moğol askeri için 6.000 dirhem para cezasına çarptırdı.¹⁸⁷ İrencin Noyan Anadolu'yu 12 yıl yönetmişti. Onun bu valiliği döneminde Anadolu'ya kazandırdığı hiçbir şey olmamıştır. Tersine çok baskıcı ve keyfi bir yönetim süren İrencin Noyan halka sürekli eziyet etmiş ve Türkmenlerin İlhanlı yönetimine karşı isyan etmesine sebebiyet vermiştir. Emir Çoban, Anadolu'da çıkan karışıklıkları çözmek için kalabalık bir ordu ile 1314 tarihinde Anadolu'ya gelmiş ve İrencin Noyan'ı görevinden alarak yerine oğlu Demirtaş Noyan'ı Anadolu genel valiliğine atamış buradaki sorunları çözerek geri dönmüştür.¹⁸⁸

Demirtaş Noyan, ilk iş olarak Sivas olan yönetim merkezini Kayseri'ye taşımış ve karargahını buraya kurmuştur. Emir Çoban oğlunun hata yapmaması için deneyimli bir bürokrat olan Sinanüddin Arz'ı yanına müşavir olarak bırakmıştı. Demirtaş'ın ilk yıllarında Diyarbakır'da bulunan Mulay Noyan'ın oğulları, Samargar Noyan'ın turunu ve bazı Uyrat ve Sutay kökenli Moğol beyleri Demirtaş'a karşı ayaklanmışlar Demirtaş'ın ordugahında olmamasından istifade ile ordugahını dağıtmışlardır. Demirtaş Noyan Niğde yakınlarında bir hisara sığınarak canını kurtarmıştı.¹⁸⁹ Sonradan babasının merkezde hakimiyeti sağladığını haber alınca sakladığı yerden çıktı ve birliğini toparlayarak düşmanlarının üzerine yürüdü ve bir kısmı onun kudreti karşısında saf değiştirip Demirtaş'ın yanına geçtiler bir kısmı cezalandırılarak öldürüldü. Demirtaş Noyan, İrencin Noyan'ın tersine adaletli kudretli ve başarılı bir valiydi o Türkmen beyleriyle barış yoluyla antlaşma yapmış

¹⁸⁶ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 74

¹⁸⁷ Aksarayı, *Müsemaret’ül Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, s. 337

¹⁸⁸ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 74

¹⁸⁹ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 85

ve onun zamanında Anadolu’da dirlik ve istikrara sağlanmıştı. Fakat sonra yaşanan siyasi gelişmeler ve Çobanlıların başına gelenler neticesinde Demirtaş’ın merkezle arası açılmış Sultaniye’ye güveni kalmamıştı. O da Memlkllere ve kendi kudretine güvenerek bağımsızlığını ilan etmiş fakat bu kalkışmasının bedelini canıyla ödemiştir.

B. İlhanlı Hakimiyetinde Doğu Anadolu Şehirleri

1. Erzurum

Anadolu'nun İlhanlı hakimiyetine girmesi ve Türkiye Selçukluları'nın 1308 yılında yıkılmalarıyla beraber Konya ve etrafı olan Anadolu'nun merkezi doğuya kaymış böylelikle Doğu Anadolu bu dönemde önem kazanmaya başlamıştır. Siyasetin merkezinin Doğu'ya kayması neticesinde ticari hareketlikte Anadolu'nun Doğusuna kaymaya başlamıştır. Erzurum'un Selçuklular zamanında başlayan genişleme süreci İlhanlı hakimiyeti altında daha da artarak devam etmiştir. Bu dönemde Erzurum'un ticari kapasitesi artmış ve şehir ahalisi zenginleşmişti.¹⁹⁰ Erzurum'un yerli ahalisi ekseri de zenginleri daha çok Kale İçi diye anılan bölgede yaşamaktaydılar.¹⁹¹ Bu süreçte Erzurum'da pek çok medrese, cami, imarethane gibi eserler inşa edilmiştir. Bunların en bilinenleri Yakutiye Medresesi, Ahmediye ve Hatuniye medreseleridir. Ebu Sa'id Han tahta geçer geçmez 1317 tarihinde Pasinler'in merkezi olan Avnik'te büyük bir darphane kurdurmuş ve burada adına gümüş sikke kestirmiştir.¹⁹² Bu çağda Erzurum sadece ticarete gelişmemiş bu medreselerin inşası ve buralara dışarıdan hoca getirilmesi ile Doğu Anadolu'nun ilim merkezi haline gelmiştir. Fakat XV. asırdan sonra İlhanlılar'ın çökmesi ve Osmanlı hakimiyetinin bölgede henüz tesis edilememesinin yarattığı kargaşa ortamı ve bölgedeki Türkmen zümreleri arasında yaşanan hakimiyet mücadelesi şehrin gerilemesine yol açmış¹⁹³ ve bu eserlerde canlılıklarını yitirerek bakımsızlığa uğramışlardır. Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı yönetiminin yüzünün

¹⁹⁰ A. Şerif Baygu, **Erzurum**, s. 164

¹⁹¹ A. Şerif Baygu, **Erzurum**, s. 164

¹⁹² F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, 1953, s.447

¹⁹³ İlhan Erdem, Kazım Paydaş, **Ak Koyunlu Devleti Tarihi**, Birleşik Yay, Ankara, 2007, s. 33-34

batıya dönük olması ve imar faaliyetlerini yeni fethettikleri batı topraklarına kaydırması neticesinde Erzurum bu çağda yakaladığı canlılığı bir daha yakalayamamıştır.

Erzurum Üç Kümbetler’de bulunan bir mezar taşının verdiği bilgilerden Ebu Sa‘id Bahadır Han döneminde Emir Çoban ve Demirtaş’ın hallinden sonra büyük bir kargaşa meydana geldiği bir takım nüfuz sahibi beylerin otorite boşluğundan yararlanarak kendi başlarına hareket ettikleri ve bu durum üzerine Ebu Sa‘id tarafından Anadolu genel valiliğine atanan Büyük Şeyh Hasan buraya birlikleri ile gelmiş ve isyan halindeki beylerin icabına bakmıştır.¹⁹⁴

Demirtaş Noyan, Anadolu genel valiliği yaptığı esnada her ne kadar kışlağını Kayseri’de kurmuş olsa da O’nun çoğu kez Erzurum’da ikamet ettiği görülmektedir. Keza O, isyan edip Ebu Sa‘id’e karşı geldiği zaman Erzurum’da gizlenmişti.¹⁹⁵

¹⁹⁴ A. Şerif Baygu, **Erzurum**, s. 158

¹⁹⁵ A. Şerif Baygu, **Erzurum**, s. 70-71

2. Erzincan

Erzincan şehri Anadolu genel valiliği oluşturulduğundan itibaren oldukça önemli bir merkez konumundaydı. İlk genel vali İrencin Noyan oldukça sert ve zalim bir vali olduğu için Erzincan halkına çok eziyet etmiş ve keyfi politikaları ile halkın tepkisine yol açmıştı. Ardından genel valiliğe getirilen Demirtaş Noyan, disiplinli ve adil bir yönetim anlayışı ile halka yaklaşmış ve sert yönetimi ile Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Erzincan'da da dirlik ve düzeni sağlamıştı.

Erzincan fiziki konumu bakımından Doğu Anadolu'nun stratejik öneme sahip bir şehri idi. Hem Türkmen zümrelerinin yerleşim alanlarının merkezinde hem de Memlûk güzergahının üzerinde yer almaktaydı. Bu sebepten ötürü Erzincan, Moğol yönetimine geçtiği günden beri askeri bir kışlak vazifesi görmüş ve Moğol tümenlerinin hem yaylağı hem de kışlağı olmuştur. Geyhatu Han, 1285 yılında Anadolu askeri valiliğini oluştururken 20.000 kişilik bir birliği Anadolu'ya kaydırması ve bunları Erzincan'da konumlandırmıştı.¹⁹⁶ Moğolların, Türkiye Selçukluları ile yaptığı antlaşma gereği Moğolların tüm askeri masrafları Selçuklu yönetimi tarafından karşılanacaktı. Bu madde uyarınca Erzincan'da bulunan söz konusu Moğol birliklerinin masrafları Selçuklu bütçesine büyük zararlar vermiş hatta bir dönem bu masraflar karşılanamamış ve iki yönetim arasında kriz yaşanmıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁶ T. Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi**, Erzincan, 1985, s. 321

¹⁹⁷ T. Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi**, s. 323

Erzincan gerek Selçuklular gerekse İlhanlılar döneminde ticari bir hareketliliğe de sahipti. Öyle ki Erzincan'da büyük kapasiteli bir darphane bulunmakta ve burada Selçuklu sultanlarının ve İlhanlı hükümdarlarının sikkeleri darp edilmekteydi. Burada 1298 tarihli Mahmud Gazan Han, 1300 Mahmud Gazan Han, 1301 Mahmud Gazan Han, 1310 Olcaytu Han, 1317 Ebu Sa'id Bahadır Han, 1335 Ebu Sa'id Bahadır Han, ve 1336 Celayirli Şeyh Hasan adına kestirilmiş gümüş sikkeler bulunmuştur.¹⁹⁸

¹⁹⁸ T. Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi**, Erzincan, 1985, s. 327

3. Kars

Kars, Aras nehrinin kenarında Kafkaslar ile Karadeniz ve Doğu Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli bir geçit şehridir. Bu şehir'de İlhanlılar'dan kalan en önemli izlerden birisi Aras kıyısında bulunan Hasan Kalası'dır. Kale 1336 yılında Ebu Sa'id'in ölümünün ardından hanlık iddiasında bulunan Sutay Noyan'ın torunu olan Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır.¹⁹⁹ Hasan Bey ölümünden sonra buraya gömülmüştür.

Kars'ın Ebu Sa'id Bahadır Han dönemi açısından en önemli özelliği Ani Kalası'nda Ebu Sa'id Bahadır Han tarafından yaptırılan cami ve bunun üzerinde bulunan kitabelerdir. Bu kitabe, Ebu Sa'id Han'ın vergi politikası ve halka yaklaşımı açısından oldukça önemli bir belgedir.²⁰⁰

İlhanlı Devleti'nin Ebu Sa'id Han zamanındaki en gözde isimlerinden olan Emir Çoban şehre adını taşıyan bir köprü yaptırmıştır. Çoban Köprüsü diye anılan köprü hala ayaktaadır.

Devrin Ermeni kayıtlarında²⁰¹ Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde 1319 tarihinde Ani şehrinde büyük bir deprem olduğu ve şehrin boşaltıldığı bilgisi verilmektedir. Oysa ki durum böyle değildir. Ebu Sa'id'in yürüttüğü imar faaliyeti ve az önce zikredilen kitabe bu şehrin harabeye dönmüş ve terk edilmiş bir şehir olmadığını açık bir delilidir.²⁰²

¹⁹⁹ F. Krizioğlu, **Kars Tarihi**, s. 448

²⁰⁰ Osman Özgüdenli, “Ebu Sa'id Bahadır Han Dönemine Ait Dört Yarlık”, s. 114-115

²⁰¹ Çaçıyan, 1319 yılı vakaları; F. Krizioğlu, **Kars Tarihi**, s. 449-451

²⁰² F. Krizioğlu, **Kars Tarihi**, s. 449-451

C. Ebu Sa'id Bahadır Han Devrinde İlhanlılar'ın Doğu Anadolu'da İktisadi Etkinlikleri

İlhanlılar'ın Doğu Anadolu'daki ekonomik etkinliklerine değinmeden önce İlhanlılar'ın mali sisteminin işleyişini hatırlamakta fayda vardır. Her eyalette doğrudan Sahi-i Divan'a yani maliyeden sorumlu vezire bağlı olarak çalışan bir memur bulunurdu.²⁰³

İlhanlılarda pek çok Ortaçağ devletinde olduğu gibi iltizam sistemi yoktu. İlhanlılarda vergi memurları her zaman için merkezden gönderilen devletin memurlarıydı. Bu uygulama zaman zaman bazı keyfi uygulamalara da meydan vermekteydi. Devletin her memurunun devlete sadık ve güvenilir olması da beklenemezdi. Bu iş ile görevli memurların bazı sadakatsiz davranışlarına İlhanlılar tarihinde rastlanılmıştır. Vergi toplamak için gerçekleştirilen eyaletlerin taksimatı ülkenin mevcut idari taksimatı ile uyum göstermekteydi.²⁰⁴

Gazan Han'ın gerçekleştirdiği reformlar vergi sistemini de etkilemişti. Gazan Han Cengiz yasasıyla ve Mengü'nün koyduğu kanunlarla devletin devam edemeyeceğini görmüş İslamlaşma sürecinin ve Moğollar için yeni olan Yakın-Doğu coğrafyasının dokusunun etkisiyle oluşan yeni yapıyı kuşatabilecek bir sistem ortaya çıkarma gayretiyle köklü reformlara giderek devletin konumunu değiştirmiştir. Gazan Han'ın en büyük tespiti baskı ve zulümle bağlı toplulukların idaresinin devam edemeyeceği ve bu milletlerden vergi alınamayacağı gerçeğiydi. Devletin parası kalmamıştı. Gazan Han, hizmet götürerek ve anlaşılarak vergi toplanılabileceğine inanmış ve bunu uygulamaya koymuştur. Önce vergi artırımına giden Gazan Han

²⁰³ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 337-338

²⁰⁴ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 339

tüm vergileri %10 oranında arttırmış bu şekilde meseleyi çözemeyeceğini anlayınca bu seferde vergi indirimine gitmişti. Her tür vergi tahsilatının Kur'an hükümlerine uygun yapılmasını emreden Gazan Han kötüye kullanımın ve keyfiyetin de mümkün olduğunca önüne geçmeye çalışmıştır.²⁰⁵ Vergileri türlerine ve alınacak yerlere göre bir takvime bağlamış ve bu tarihler dışında ve belirlenen mikyasar dışında vergi toplanmasını kesinlikle yasaklamıştır. Fakat vergi toplama işi hem toplayabilme hem de toplama yöntemi ve halk ile yönetici kesim arasındaki ilişkilere yansımaları açısından bütün devletlerde olduğu gibi İlhanlılar'da da sıkıntılı ve sancılı bir işti. Her şeyden evvel Doğu Anadolu halkı yıllardır süren savaşların ve siyasi istikrasızlığın sonucu olarak fakir kalmıştı. Devlete verebilecek pek bir gelirleri yoktu. Bir geçiş döneminden geçen İlhanlılar'a da ciddi miktarlarda para lazımdı. İlhanlılar'ın ilk dönemlerinde Doğu Anadolu'nun ekonomik etkiliklerine damgasını bu çelişki vurmuştur.

Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde Anadolu'da yaşanan ekonomik ilişkileri aydınlatan önemli vesikalardan birisi 1330 yılına ait olan ve Ankara Kalesi'nde bulunan dört satırlık Farsça kitabedir. Kitabeyi Paul Wittek okuyarak tarih çevrelerine tanıtmıştır. Kitabenin son iki satırı neredeyse hiç okunamamaktadır.²⁰⁶ Fakat hem Walter Hinz hem de A. Zeki Velidi Togan, Wittek'in kitabeyi yanlış okuduğuna karar vermişlerdir.²⁰⁷ Şimdi Hinz'ın yorumuna göre kitabenin tercümesini görelim

²⁰⁵ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 343

²⁰⁶ P. Wittek, "Ankara'da bir İlhani Kitabesi", **THİTM**, c.I, s. 161-162; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Bazı Vergi Kitabeleri", **Belleten**, XIII/52, s. 771

²⁰⁷ Zeki Velidi Togan, "**Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyet**", s. 30

“(1) Allah işlerin kolaylayıcısıdır. Cihanguşa yarlığın hükmüne göre Ankara’ya muvasalat vaki olunca köyler hayvan sayım vergisi ve hububat mahsul tahmini (ücreti) yüzünden şikayet ettiler

(2) İslam padişahının –hükmü ebede kadar sürsün- devletin devamı hürmetine 730 yılı Azar’ının birinden itibaren (1 Mart 1330) vilayet için şu vergi kanunumuz caridir.

(3) Nakdi ve ayni vergiler tespit edilmiş ve vergi defterine kaydedilmiştir. Buna nazaran şehir ticaret ve zanaat vergisi (tamga), buna mukabil vilayet kanunumuza göre ödeyecektir. Her kim ki bundan sonra hayvan satım vergisi ve kanunsuz öşür alır

(4) Yahut (yukarıdaki kaideye mugayir olarak yalnız bir dirhem bile olsa) veya (Yalnız) bir kile bile olsa hububat taleb ederse Allah’ın meleklerin ve peygamberlerin laneti ona rastlasın. “Onu işittikten sonra her kim onu değiştirirse, günah onu değiştirenlerin üzerine olsun”²⁰⁸ Halil’in eseri.²⁰⁹

1330 yıllarında Ankara’ya yeni bir vali atanmıştır. Bu vali şehre vardıktan sonra Sultan’ın emri ile vergi memurlarının kötüye kullandığı ve köylülere büyük sıkıntı çektiren vergileri kaldırmıştır. Ebu Sa‘id Bahadır hem kişilik olarak yumuşak huylu ve halkına düşünen bir hükümdardı hem de içinde bulunulan vasat gereği böyle de olması gerekiyordu. Bu dönemde Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın ülke genelinde

²⁰⁸ Kur’an-ı Kerim, Bakara Suresi 180. ayet.

²⁰⁹ W. Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Bazı Vergi Kitabeleri”, s. 775

tüm vergiler için kaldırma yönünde bir hazırlığının da olduğu bilinmektedir. Kitabede adı geçen valinin Eratna Bey olduğu düşünülmektedir.²¹⁰

Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu'daki iktisadi durum hakkında bilgi veren diğer bir kitabe ise Ani harabelerinde bulunan kitabedir. Bu harbeler arasında Ebu Sa'id Bahadır Han'a ait bir yarlğ bulunmuştur. Bu ferman kanuna uymayan vergi memurları ile ilgilidir ve amacı köylüyü koruma altına almak amacıyla yazılmıştır.²¹¹ Kitabede caminin duvarına herkesçe görülebilecek bir yere asılmıştır. Bu gelenek Gazan Han'dan beri gelmektedir. Gazan Han'da vergi reformunu gerçekleştirdiğinde yeni kanunnameyi ve her köyün ödemesi gereken vergi mikyasını bildiren nizamnameyi bütün köylerin camilerine astırmıştı. Ebu Sa'id devrinde yeni belirlenen ağırlık ve uzunluk ölçüleri bütün köylere ferman ile gönderilmişti

Ani'de bulunan kitabenin tercümesi şöyledir;

- “Allah bendelerinin esrarına vakıftır
- Ebu Sa'id Bahadır Han
- Yarlğ – bu vakti ki padişah-ı ruy-i zemin sultan-ı alem ala'ad-dünya va-d-dîn Xallada mulkahunun-ki şarktan ta garba kadar cihan onun saye-i merhamet ve adaletinde bulunuyor. Cenab-ı Hak onun hüküm ve fermanlarını daha muhkem eylesin pay-i tahttan

²¹⁰ A. Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, s. 20-21

²¹¹ W. Berthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s.135

- Hüküm böyledir mademki ruy-i zemin onun fermanına tabidir ve divanın emirleri onun kalemine bağlıdır kimse ondan bir şey eksiltmesin yahut ona ilave etmesin
- Tamga ve meşru baş vergisinden başka bir şey alınmasın kılan nemi ve saire (vergi) bahanesiyle kimseden bir şey talep edilmesin
- Bundan mukaddem Ani şehrinde ve Gürcüstan'ın diğer vilayetlerinde kılan ve nemi, gayr-i kanuni havaleler ve tarh toplama sebebinden
- Zulüm ve taaddi edilmiş meskun mntıkalar harap olmuş, raiyeler dağılmış, şehir ve vilayet kahyaları kılan ve ternegirden dolayı emlak-i menkule
- Ve menkulelerini ve ailelerini bırakmış gitmişler. Şu suretle ferman yazdılar ki Hak Teali raiyelerin başları üzerinden ali gölgeyi uzak eylemeye...”

Fermanı sonu maalesef yoktur. Dolayısıyla kesin bir tarihlendirme yapılamaktadır. Sultanın “bahadır” unvanını 1319 senesinde aldığını ve 1335 yılında öldüğünü düşünecek olursak bu kitabe iki tarih arasında kaleme alınmıştır.

Kitabeden Ani Şehrin'in harap durumda olduğu ve halkının fakirleştiğini bir çoğunun da kaçıp gittiğini dolayısıyla da mecburi vergiler dışında halka yeni vergi yüklenilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu kitabenin bir başka tarihi önemi daha vardır. Ermeni tarihçileri Ani şehrinin 1319 senesinde büyük bir depremle battığını yazmaktaydılar. Oysa ki bu fermanın böyle bir şeyin olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Ebu Sa'id Bahadır Han'ın saltanatının ilk yılları kargaşa ve otorite boşluğuna sahne olan bir dönem olduğu için başı boş kalan vergi memurları halka fazla

yüklenmişler ve kanunun yetkilerini istismar ederek halka eziyet etmişlerdir. Sonraları ise Sultan duruma hakim olunca bu sorunları çözme yoluna gitmiş ve genelde halkı gözeten tedbirler aramıştır. Ebu Sa‘id döneminin temel ekonomik problemi vergi toplama ve bunla ilgili yaşanan sıkıntılar olduğu için mali işlerle ilgili olarak kaleme alınan yarlıkların çoğunun içeriği bu benzerliktir.²¹² Ebu Sa‘id Han’ın vergi konusundaki bu yumuşak ve halka dönük tutumu halkın memnuniyetini kazandırmıştır ama devlet hazinesi fazlasıyla zarara uğramıştır. Ebu Sa‘id’in ölümünden az bir zaman önce 1335 yılında tutulan kayıtlar bu tarihteki devlet varidatının Gazan Han’ın dönemindeki varidatın yarısından bile az olduğunu göstermektedir.²¹³

Ebu Sa‘id Bahadır Han döneminin ekonomik faaliyetleri hakkında bize bilgi veren önemli bir kaynak da Hamdullah Kazvini’nin 1339 yılında tamamladığı ve 1336 yılına ait İlhanlı bütçesini içeren Nuzhetü’l-Kulub’tur. Bu eserde Kazvini, Horasan hariç bütün İlhanlı ülkesinin bütçesini vermiştir.

Elimizde Nuzhetü’l- Kulub’un birkaç farklı nüshası bulunmaktadır. İlk nüsha Strange’nin neşrettiği Londra’da bulunan nüshadır. Bundan başka İstanbul’da Ayasofya kütüphanesinde bulunan ve Ali Yezidi adında biri tarafından yazılan bir nüshası ile Nuru Osmaniye kütüphanesinde bulunan ve İsfahanlı biri tarafından kaleme alınan bir nüshası bulunmaktadır. Şimdi bu nüshalara dayanarak Anadolu vilayetlerinin Ebu Sa‘id Bahadır Han dönemindeki vergi durumlarını görmeye çalışalım:

²¹² Osman Özgüdenli, “Ebu Sa‘id Han’a Ait Dört Yarlık”, **Belleten**, LXIX/254, Ankara, 2005, s.95

²¹³ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 350

Erzurum	222,0000	dinar
Tercan	15,000	dinar
Bayburt	21,000	dinar
Erzincan	332,000	dinar
Karahisar-ı kuğuniye	boş	dinar
Kemah	435	dinar
Harbut	215,000	dinar
Erek(?)	10,800	dinar
Divriğ	40,300	dinar
Sivas	----- ²¹⁴	dinar
Niksar	187,000	dinar
Kumenât ²¹⁵	14,000	dinar
Gâb	21,100	dinar
Karahisar-ı Behrâm Şah	11,600	dinar
Gaduk	16,500	dinar
Kır Şehir	57,000	dinar
Karahisar-ı Kayseriye	25,000	dinar
Zamandü	14,600	dinar
Kayseriye	140,000	dinar

²¹⁴ Vergi miktarı gösterilmemiştir.

²¹⁵ Kayseri dolaylarında, günümüzdeki ismi Aziziye.

Develü	40,300	dinar
Aksaray	51,000	dinar
Niğde	41, 500	dinar
Karahisar-ı Yevaş	14, 000	dinar
Lû'lû	boş	dinar
Konya	----- ²¹⁶	dinar
Ermenak	7,000	dinar
Akşehir	135,000	dinar
Eğridir	4,000	dinar
Sivrihisar	25,000	dinar
Ankara(Anguriye)	72,000	dinar
Koçhisar	27,000	dinar
Kastamuni	15,000	dinar
Ahlat	51,500	dinar
Abtut(?)	51,500	dinar
Erciş	80,000	dinar
Armuk(?)	13,600	dinar
Aladağ	6,500	dinar
Bargiri(?)	25,000	dinar
Bayan(?)	16,000	dinar

²¹⁶ Vergisi gösterilmemiştir.

Khardin(?)	5,300	dinar
Hûşab	1,000	dinar
Kharmaramt(?)	16,600	dinar
Hangamabad(?)	900,	dinar
Selam(?)	7,200	dinar
Kebud(?)	4,300	dinar
Eğın(?)	15,000	dinar
Malazgird	14,000	dinar
Van ve Vatsan	53,400	dinar
Alaşgird	7,000	dinar
Musul	328,000	dinar
Erbil	22, 000	dinar
Arzan	275,000	dinar
Amed(Amid)	30,000	dinar
Basbdah(?)	4,300	dinar
Batar-ı Nuh(?)	15,000	dinar
Bartalla	10,200	dinar
Jasar(?)	boş	dinar
Bawazij(?)	14,000	dinar
Umeir(?)	170,200	dinar

Sivan(?)	171,000	dinar
Harran	boş	dinar
Hısn-ı Keyfa	82,500	dinar
Habur	boş	dinar
Ra's-al-‘ayn	boş	dinar
Rakka	boş	dinat
Ruha	boş	dinar
Si’ird	46,500	dinar
Sancar	147,500	dinar
Savq-u-Samanin	boş	dinar
‘Aqr	boş	dinar
Qırqisiye	boş	dinar
Keremelis	11,200	dinar
Mardin	236,200	dinar
Muş	69,500	dinar
Meyyafariqîn	224,000	dinar
Nasibin(Nusaybin)	boş	dinar ²¹⁷

²¹⁷ Bu tablo Zeki Velidi Togan’ın “**Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti**” başlıklı makalesinden(s.20-26), B. Spuler’in **İran Moğolları** (s. 350) adlı

Doğu Anadolu bölgesinin içinde kaldığı İlhanlı Devleti'nin üç vilayeti olan; Memalik-i Rum, Vilayet-i Diyar-ı Bakr ve Vilayet-i Ahlat'a bağlı şehirlerin 1336 yılı bütçesinde ki vergi miktarlarını gösteren bu listeye dayanarak ilgili bölgelerin toplam bütçelerinin 5.925.000 dinar olduğu anlaşılmaktadır. Aynı sene içinde İlhanlılar'ın diğer eyaletlerinin verdiği vergi miktarına baktığımızda Doğu Anadolu vilayetlerinden çok daha küçük hacmi olan, ticaret ve tarım kapasitesi çok daha düşük olan vilayetlerin mesele Azerbaycan ve Muğan'ın da Doğu Anadolu vilayetlerine yakın rakamlarda vergi hasılatı olduğu görülmektedir. Ayrıca Gazan Han dönemine kıyasla Doğu Anadolu'dan alınan vergi hasılatı yarısından fazla bir azalma göstermektedir. Bu durumun Doğu Anadolu'da bir gerilemenin yaşandığının göstergesi mi olduğu yoksa devletin keyfiyetinden mi kaynaklandığı noktası maalesef kesin değildir. Ancak Ebu Sa'id Bahadır zamanında Doğu Anadolu'da sukunetin sağlanması ve refah seviyesinin yükselmesine karşın bu yükselmenin vergi gelirlerine yansımamsı Ebu Sa'id Han'ın vergi politikasından kaynaklanması olasılığı oldukça yüksektir.

Diğer doğu vilayetlerindeki hasılatlarda bir düşmenin yaşandığı ancak bunun Doğu Anadolu'daki kadar olmadığı anlaşılmaktadır.²¹⁸ Bu durum şöyle yorumlanabilir: Gazan Han döneminde yapılan reformlar ve alınan tedbirler en önemlisi de Gazan Han'ın adaletli yönetimi ülkede dirlik ve istikrarı sağlamış bu da vergi hasılatlarına yansımıştır. Gazan Han'dan evvel 17 milyon dinar olan genel

eserinden ve Tuncer Baykara'nın **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş** (s. 73-76) isimli eserinde yer alan tablodan faydalanılarak hazırlamıştır.

²¹⁸ Zeki Velidi Togan, “**Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti**”, s. 27-28

varidat Gazan Han ile birlikte 21 milyon dinarın üzerine çıkmıştır. Fakat sonraki dönemler de Gazan Han'ın çizgisi korunamadığı için düzensizlik ve suiistimal baş göstermiş özellikle de Ebu Sa'id Bahadır Han devrinin ilk yıllarında yaşanan kargaşa ve çekişime ortamı düzenin iyice bozulmasına sebebiyet vermiştir. Kaldı ki halka zulmedilmesin anlayışıyla Ebu Sa'id Bahadır vergi konusunda uyguladığı yumuşak ve halka dönük politika da vergi hasılatının düşmesine sebebiyet vermiştir. Anadolu topraklarında yalnızca Demirtaş Noyan'ın ilk yıllarında yürüttüğü adil ve disiplinli yönetim neticesinde Memalik-i Rum'dan gelen vergilerde az da olsa bir artış görülmekteydi.

Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu'daki iktisadi hareketliliği takip etmemizi sağlayacak diğer bir kayıt ise bütün Ortaçağ devletlerinin ekonomik ilişkilerinin ve durumlarının, devletin meşruluğunun ve sultanın saltanatının başlangıç ve bitiş tarihinin ve de hakimiyetinin ulaştığı yerlerin bir belgesi ve senedi niteliğinde olan sikkelerdir. Sikke bir devletin ve sultanın en temel meşruiyet delilidir. Sultanın saltanatının katiliği adına kesilmiş sikke ile belli olur.

İlhanlı hükümdarları içinde adına en çok sikke kestirilenleri Gazan Han, Olcaytu Han ve Ebu Sa'id Bahadır'dır. Ebu Sa'id Bahadır Han zamanında kesilen sikkelerde köklü değişimler yaşanmıştır. Bu dönem de İlhanlı sikkelerinin üzerine Hulafa-i Raşidin'in isimleri de yazılmaya başlanılmıştır. Bu değişim, babası Olcaytu Han zamanında devletin resmi mezhebi haline gelen Şiiğin Ebu Sa'id Han zamanında terk edilerek yeniden Sünniliğe dönüşün bir ilanı olarak yorumlanabilir. Ebu Sa'id Bahadır Han zamanında sadece kesilen sikkelerin sayısı artmamış sikke kesilen darphanelerin de sayısı arttırılmıştır. Doğu Anadolu'nun da pek çok yerine darphane kurulmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde kırka yakın İlhanlı darphanesi

bulunmaktaydı.²¹⁹ Bu sayı İlhanlı ülkesinin genelinde iki yüzü bulmaktadır. Bunların en göze çarpanları Erzurum, Erzincan ve Niğde, Sivas, Bayburt, Adilcevaz, Van, Siirt, Bitlis, Malatya, Harput, Niksar, Tokat, Kastamonu, Samsun, Amasya, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Aksaray, Alanya ve Diyarbakır'da da bulunan darphanelerdir. Sikkelerin ve darphanelerinin çokluğuna bakarak bu dönemlerde Doğu Anadolu bölgesinin özellikle de Erzurum, Erzincan ve Ahlat dolaylarında dikkate değer bir ticari canlılık olduğunu söyleyebiliriz.

Ebu Sa'id Bahadır Han, döneminde kestirilen sikkeler İlhanlı sikkeleri içinde en geniş boyutlu sikkelerdir. Günümüze kadar gelen sikkelerin içinde Ebu Sa'id Han'a ait olup Doğu Anadolu'da darp edilen sikkelerde bulunmaktadır.

Bulunan ilk sikke 719 (1319) tarihlidir. Arka yüzünde “Angürüye” ibaresi vardır. Bu ifadeyle büyük bir olasılıkla Ankara kastedilmektedir.²²⁰ Diğer bir sikke 723(1323) tarihli olup arka yüzündeki ibareden Bayburt'da kesildiği anlaşılmaktadır.²²¹ Başka bir sikke ise 722(1322) tarihlidir ve arka yüzündeki ifade den Ahlat'ta kesildiği anlaşılmaktadır.²²² Diğer bir Doğu Anadolu sikkesi de yine Ahlat'taki darphanede basılmıştır ve 724(1324) tarihlidir.²²³ Başka bir sikke de 735(1334) senesine aittir ve Bayburt'ta kesilmiştir.²²⁴ Diğer bir sikke ise 728(1328) tarihlidir ve Kastamonu'da bastırılmıştır.²²⁵ Başka bir Doğu Anadolu sikkesi ise 729(1329) tarihlidir ve Sivas'ta kestirilmiştir.²²⁶ Doğu Anadolu'da darp olunan diğer

²¹⁹ Edisyon, **Ak Akçe**, s. 21

²²⁰ **Ak Akçe**, s. 91

²²¹ **Ak Akçe**, s. 92

²²² **Ak Akçe**, s. 93

²²³ **Ak Akçe**, s. 94

²²⁴ **Ak Akçe**, s. 96

²²⁵ **Ak Akçe**, s. 98

²²⁶ **Ak Akçe**, s. 99

bir sikke ise Erzurum’da kestirilmiştir.²²⁷ Darp tarihi belli olmayan bu sikkenin etrafındaki yonca motifinden hareketle Ebu Sa‘id Han’ın saltanatının ilk yılların ait olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca elimizde 734(1333) senesine ait Erzincan’da basılmış bir sikke daha bulunmaktadır.²²⁸

²²⁷ Tuncer Şengün, Aydın Ayhan, “Neşredilmemiş İlhanlı Paraları”, **XVI. TTK, Kongresi**, TTK, Ankara, 2002, s. 398

²²⁸ Tuncer Şengün, Aydın Ayhan, “Neşredilmemiş İlhanlı Paraları”, s. 399

D. İlhanlıların Doğu Anadolu'daki Askeri Faaliyetleri

İlhanlılar'ın ilk yıllarında Anadolu'da 3 veya 4 Moğol tümeni bulunurken bu sayı son zamanlarına doğru giderek artmıştır. Bunda Anadolu'da yaşanan isyanlar ve bu isyanları bastırmak için merkezden gelen tümenlerin etkisi olmuştur. Daha önceki bölümlerde de anlatıldığı üzere Doğu Anadolu'ya gelen Moğol tümenlerinin kahir çoğunluğu geri dönmemiştir. Ayrıca artan sadece tümen sayısı değildi. Doğu Anadolu'nun nüfusu da giderek artmaktaydı. Doğudan özellikle Horasan'dan pek çok Moğol ve Türkmen kökenli boy Anadolu'ya doğru göç ediyordu. Keza yine Anadolu'nun XIV. yüzyılda kazanacağı yeni vizyonun önemli belirleyicilerinden biri olan Müslüman dervişlerin ve babalarında Anadolu'ya gelişi de bu döneme rastlamaktadır.²²⁹ Nüfusun artması güvenlik sorununu da gündeme getirmiştir. Bu da doğal olarak Anadolu'da bulunan askerlerinin arttırılmasını gerektirmiştir. Olcaytu İlhan zamanına kadar 3 veya 4 tümenden oluşan Anadolu'daki Moğol askeri gücü Demirtaş Noyan Anadolu genel valiliğine getirildiği dönemde emrinde 9 Moğol tümeni ve bir miktarda Türkmenlerden oluşma birlikler bulunmaktaydı.²³⁰

Ayrıca Doğu Anadolu toprakları İlhanlılar'ın ezeli rakipleri olan Memlûkler'le sınır bölgesini oluşturduğu için güvenlik açısından oldukça önemliydi. Bu açıdan İlhanlı genel garnizonun önemli bir gücünü oluşturan sağ kol birliklerin hemen tamamı Anadolu toprakları içinde yer almaktaydı. Bu kışlaklar; Akşehir, Niğde ve Kırşehir'de bulunmaktaydı.²³¹ İlhanlı genel garnizonu toplamda 17 tümenden oluşmaktaydı. Bu tümenlerin dağılımı şöyleydi. 6 tümen ülkenin merkezi

²²⁹ Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, Kültür bakanlığı yay., Ankara, 2001, s.42

²³⁰ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 316

²³¹ John M. Smith, **"Qıslhaqs and Tümens"**, *The Mongols Empire and Its Lacys*, Leiden, 2000 s. 55-57

vilayetlerinde bulunurken 8 tümen ülkenin sol kolunda bulunan vilayetlerde bulunmaktaydı. Kalan 3 tümen ise sağ kol görevi ile zikredildiği üzere Anadolu'da bulunmaktaydı.²³²

Bu rakamlar daha erken dönemlere ait olup Ebu Sa'id Han zamanına gelindiğinde bu tümen sayılarının Doğu Anadolu'yla ilgili kısmında ciddi değişimler yaşanmıştır. Örneğin sadece Emir Demirtaş Anadolu'ya gelirken yanında 3 tümen ile gelmişti. Ayrıca 1277 sürecinden sonra Anadolu'ya takviye olması bakımından Anadolu'da bulunan garnizon 5 tümenin üzerine çıkarılmıştı dolayısıyla Ebu Sa'id Bahadır Han'ın saltanatında Anadolu genelinde en az 9 tümen Moğol askeri bulunmaktaydı. Bir tümenin 10.000 kişiden oluştuğunu hatırladığımızda Anadolu genelinde en az 90.000 kişilik bir Moğol askeri gücü olduğu anlaşılmaktadır.²³³

Bu kadar kalabalık bir Moğol askeri gücünün Doğu Anadolu topraklarında bulunması Anadolu'nun nüfus yapısını derinden etkilemiştir. Çünkü bu birlikler her şeyden evvel aileleri ve hayvanları ile birlikte gelmekteydiler. Dahası bu birliklerle birlikte bir de bu askerlerin ihtiyaçlarını karşılayacak hizmet sınıfına mensup kalabalık bir gurupta gelmekteydi tüm bunlar Anadolu'ya gelen Moğol nüfusunun artmasına yol açıyordu. Kaldı ki Anadolu'da sorun çıktıkça merkezden sürekli asker takviyesi yapılıyordu. Bu da sayının daha da artmasına yol açmaktaydı. İlhanlı Devleti 1335 yılında Ebu Sa'id Bahadır Han'ın ölümüyle çözülme dönemine girdiğinde Doğu Anadolu topraklarında kalabalık bir Moğol nüfusu ve başı boş kalmış güçlü bir Moğol askeri gücünü bırakmıştı. Bu güçte çözülme döneminde

²³² John M. Smith, "Qıslhaqs and Tümens", s. 55-57

²³³ John M. Smith, "Qıslhaqs and Tümens", s. 55-57

yaşanan güç çekişmelerinde ve ortaya çıkan feodal yapıların arasındaki hakimiyet mücadelesinde belirleyici bir unsur olmuşlardır

Bu Moğol unsuru zamanla Türkleşerek Doğu Anadolu'nun yerleşik bir parçası haline gelmiş ve İlhanlılar sürecinden sonra Anadolu'ya damgasını vuran Türkmen beyliklerinin önemli bir unsurunu oluşturmuşlardır.

E. Doğu Anadolu'ya Moğollar'ın Demografik Katkıları

Yakın-Doğu tarihinin en önemli olaylarından biri olan Moğolların batıya doğru ilerlemeleri ve Yakın-Doğu ve Anadolu'yu istila etmelerinin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan pek çok olumlu ve olumsuz sonuçları olmuştur. Bu sonuçların en önemlilerinden birisi de bu istila süreciyle beraber Anadolu'ya yerleşen ve Anadolu'nun tarihinde derin izler bırakan Moğol boylarıdır. Anadolu'ya gelen ilk Moğollar Curmağun Noyan ile gelen ve sayılarının kırk bin olduğu tahmin edilen üç tümenlik birlik idi.²³⁴ Bu ordunun en önemli özelliği Anadolu'ya bir daha dönmek üzere bütün ağırlıkları ve aileleri ile gelmiş olmalarıdır. Dolayısıyla böylelikle Anadolu'nun kuzeyine yaklaşık 150.000-200.000 arasında bir Moğol nüfusunun geldiği tahmin edilmektedir.²³⁵

Bu Moğol hareketinden sonra gerçekleşen en önemli Moğol ilerleyişi hiç şüphesiz Mengü Kaan'ın emri ile batıya doğru ilerleyen Hülagu Han'ın ilerleyişidir. Hülagu Han, bütün Moğol birliklerinin beşte birini emrini alarak 1256 yılında Bağdat'a doğru yola çıkmıştı.²³⁶ Bu ordunun 17 tümen kadar olduğu bilinmektedir. Moğol askeri sistemine göre her tümenin 10.000 kişiden oluştuğu hatırlanırsa Hülagu Han'ın ordusunun ortalama 170.000 kişilik bir birliğe karşılık geldiği ortaya çıkmaktadır. Bu sefere katılan askerlerinde önemli bir kısmı ordunun uğradığı muhtelif yerlerde kalarak buralara yerleşmişlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli unsur bütün Ortaçağ ordularında olduğu gibi Moğol ordularının da sadece savaşan birliklerden oluşmamalarıdır. Moğol orduları savaşan askerlerin aileleri,

²³⁴ F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s.14

²³⁵ A. Kadir Yuvalı, “Moğol Harekatının Anadolu’nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerinde Etkileri”, **Erdem**, c.9, s. 27

²³⁶ Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan-ı Güşa**, s. 487; B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 59-60, M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, s. 168-169

yardımcı kuvvetler ordunun iaşesini ve lojistiğini temin eden zanaatkarlar ve bu birliklerin hayvanlarından oluşmaktaydı. Bu da hareket halindeki ordunun iyice kalabalık bir nüfusa sahip olmasını sağlıyordu. Bu kadar kalabalık bir kitle muhakkak ki gittikleri yerin demografik yapısını etkileyecek bir potansiyeldir.

1277 yılı hem Anadolu hem de Moğollar açısından oldukça önemli bir tarihtir. Bu tarihte Türkiye Selçuklu Devleti üzerindeki Moğol tahakkümü fazlasıyla artmış ve bu durum Anadolu’da varlık gösteren başta Karamanoğulları olmak üzere bazı Türkmen beyliklerinin tepkisine yol açmış ve Anadolu’da Moğol idaresine karşı bir isyan hareketi başlamıştır. Bu isyanı bastırmak ve Anadolu’yu kontrol altında tutmak isteyen İlhanlı hükümdarı Geyhatu Han, Anadolu genel valiliğinin temeli olacak olan “Anadolu askeri valiliği” görevinde bulunurken Anadolu’nun yönetimini yerinden yönetmeyi hedeflemişti. Bu amaçla da kudretli ve kalabalık maiyete sahip valileri Anadolu’ya göndermeye başlamıştır. 1277 yılında yerleşmek üzere Anadolu’ya beş tümenlik bir birlik gönderilmişti ki bunlar genelde Vilayet-i Diyar-ı Bakr sınırları içine yerleştirilmişlerdi.²³⁷ Bunlardan başka önceden beri Maraş – Elbistan hattında Memlûk Devleti’nden gelebilecek bir ani tehlikeyi durdurabilme amaçlı olarak iki tümen bulundurulurdu.²³⁸ Ebu Bekr El-Tıhrani Kitab-ı Diyar-ı Bekriye isimli eserinde Ak-Koyunlu nüfusunu oluşturan etmenler hakkında bilgi verirken 40.000 çadırlık bir Moğol boyundan söz etmektedir. Bu da nereden bakılırsa bakılsın 200.000’den fazla bir Moğol nüfusu anlamına gelir. Sadece Ak Koyunlu bölgesinde bu kadar Moğol nüfusu bulunuyorsa bütün Doğu Anadolu’ya

²³⁷ Halil İnalcık, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Sorunu”, çev. Tahir Sümbül, TA, C.XV, s. 332; M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, s. 170; F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 144-146

²³⁸ M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, s. 170

yerleşmiş Moğol nüfusunun miktarının ne derecelerde olduğu rahatlıkla tasavvur edilebilir.

Moğol nüfusunu arttıran en önemli unsur yaşanan isyanlar ve savaşlar olmuştur. Çünkü her isyanı bastırmak ya da gelen düşman ordusunu durdurmak için merkezden daha kalabalık ordular gönderilmiş ve bu ordular bir daha geri dönmemiştir. Bu da Anadolu’da Moğol nüfusunun daha da artmasına neden olmuştur.

İlhanlılar’ın son dönemi olan Ebu Sa’id Bahadır Han devrinde, Mahmud Gazan Han döneminde başlayan İslamlaşma ve bunun doğal bir sonucu olan yerleşme ve Türkleşme sürecinin neticesinde artık Anadolu’nun yerli unsuru haline gelmiş inanç ve kültür olarak Türkleşmiş kalabalık bir Moğol nüfusu bulunmaktaydı. Bu kalabalık Moğol kitlesine halk kendi arasında “Tatar” demektedir ve bunların sayısı 100.000 çadıra kadar varmaktaydı ki bu da 500.000’e yakın bir nüfusa karşılık gelmektedir.²³⁹ Anadolu’da İlhanlıların parçalanması sürecinden sonra yaşanan Anadolu Beylikleri arasındaki hakimiyet mücadelelerinde sonuca etki edecek derecelerde aktif rol oynamaktaydılar. Devrin kaynaklarının bildirdiğine göre bu Moğol boyları tek başlarına 70.000 kişilik bir ordu çıkarabilmektedirler. Toplam Moğol nüfusunun 1.500.000 olduğunu ve Anadolu’da gerek Selçuklu Devleti’nin gerekse en güçlü Türkmen Beyliklerinin bile bu derecelerde kalabalık bir ordu çıkarmakta zorlandıklarını göz önünde bulunduracak olursak Anadolu’ya ne denli kalabalık bir Moğol nüfusunun yerleştiği ortaya çıkmaktadır.

Moğollar’ın tarihleri boyunca en çok temas kurdukları içi içe yaşadıkları ve en çok etkilendikleri millet hiç şüphesiz Türkler’dir. Bu hem İslamiyet öncesinde

²³⁹ M.Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, s.171

Orta Asya'da hem de İslamlaşma sürecinde Yakın-Doğu'da böyle olmuştur. Moğollar, batıya gelmeleriyle beraber İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişlerdi. Kuruluşunda bir Moğol devleti olan İlhanlılar, 1335 tarihinde Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın erkek evlat bırakmadan ölümüyle yıkıldığında artık bir Türk devletiydi. Ardından kurulan İlhanlı artığı beyliklerde birer Türk devletiydi. Moğolları Türkleştiren en önemli unsur Türklerden daha geri bir kültür havzasından çıkıp Türklerin aralarına girmeleri ve sayı bakımından Türklerden daha az olmalarıdır.²⁴⁰ Türkleşme sürecini hızlandıran bir diğer faktör de Gazan Han ile birlikte başlayan millileşme hareketleridir. Bu süreçte İlhanlı Devleti'nin en önemli noktalarına yerleşmiş Fars kökenli bürokratların tasfiyesidir. Farşlıların tasfiyesiyle birlikte onlardan boşalan yerlere genelde Moğol bürokrasisinde yükselmiş Türk veya Moğol kökenli bürokratlar getirilmekteydi. Farşlıların tasfiyesiyle beraber Fars kültürü de tasfiye edilmekteydi. Bu tasfiyenin yarattığı boşluk doğal olarak İslamlaşmaya başlayan Moğollara ezelden beri yakın bir kültüre sahip olan ve en az iki yüz yıl öncesinden beri İslam kimliğine bürünmüş olan Türklerin kültürü ve geleneği ile doldurulmuştur.²⁴¹

Anadolu'ya gelen Moğol boylarını incelediğimiz zaman birkaç boy gerek etkinliği gerekse kalabalıklığı bakımından öne çıkmaktadır. Bunların başında Moğol tarihinde de oldukça aktif rol oynayan “Celayirliler” gelmektedir. Cengiz Han'ın egemenliğini tanıdıktan sonra Cengiz Han'ın mücadelesinde onun her zaman yanında yer almışlar ve sürekli güçlenerek etkilerini arttırmışlardır. Curmağun Noyan ile

²⁴⁰ Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 257

²⁴¹ Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 256

Batı'ya gönderilen tümenler arasında Celayirliler de vardı. Keza yine Hülagu Han'ın emrindeki tümenlerin de önemli bir çoğunluğunu Celayirliler oluşturmaktaydı.

İlhanlı Devleti sürecinde de gerek ordu düzeninde gerekse iç mücadelelerde aktif rol oynayan Celayirliler, Doğu Anadolu'ya kalabalık boylar halinde gelmişler ve buranın demografik yapısında hatırı sayılır bir etki yapmıştır. Celayirliler esas etkilerini ve adlarını İlhanlı Devleti'nin yıkılma sürecinde Şeyh Hasan liderliğinde Doğu Anadolu'da kendi adlarına kurdukları devlet ile göstermişlerdir. Bu devlet çok uzun ömürlü olamamıştır. Timur'un güçlenip Türkleşmiş Moğol boylarını emrinde toparlaması ve Anadolu'da Türk beyliklerinin yeniden palazlanması sürecinde yıkılıp gitmişler. Fakat bu devleti oluşturan Moğol kökenli insanlar Doğu Anadolu'yu terk etmemişler ve burada yaşayan insanların arasında eriyip kalmışlardır. Celayirliler'in Doğu Anadolu'ya gerek yer ve şahıs isimleri gerekse etnik kalıtsal etkileri ve katkıları olmuştur. Gerekli antropolojik çalışmalar yapıldığı takdirde bu etkiler net olarak ortaya çıkacaktır.

Doğu Anadolu'ya demografik katkı sağlayan diğer bir Moğol boyu ise “Uyratlardır”. Uyratlar, Mahmud Gazan Han ile Baydu Han arasındaki mücadelede Baydu'yu tutmuşlardır. Mücadeleyi Gazan Han kazanınca Turgay Noyan komutasındaki bir kısım Uyratlar Moğol topraklarını terk ederek Mısır'a iltica etmişlerdir.²⁴² Böylelikle Memlûk Devleti içinde de aktif bir rol oynayabilecek bir konum kazanan Uyratlar aynı zamanda Yakın Doğu'nun güç dengelerinin tam göbeğine yerleşmiş oluyordu.

Hülagu Han'nın Batı'ya doğru yürüyüşünde Uyratlar'da vardı. Uyratlar daha çok Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesiyle Irak'ın kuzeyine yerleşmişlerdir.

²⁴² M.Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, s. 156

Sınırları Mardin, Diyarbakır ve Erzurum'a kadar uzanan Vilayet-i Musul'un güvenliğini sağlayan tümenler kahir çoğunlukla Uyratlar'dan oluşmaktaydı.²⁴³ Dolayısıyla da Uyratlar bu bölgede hem etkilerini artırmışlar hem de sayı olarak çoğalmışlardır. Ayrıca İlhanlı Devleti için Memlûk sınırı olan bu bölgede bulunmaları Uyratlar'ın dış siyasette de belirleyici olmalarını sağlamıştır.

1335 yılında Ebu Sa'id Bahadır Han'ın ölümü ile İlhanlı tahtında bir veraset krizi yaşanmıştır. Çünkü Ebu Sa'id Han, ardından erkek evlat bırakmadan vefat etmişti. Bu da kimin ilhan olacağı sorununu ortaya çıkarmıştı yaşanan gölge hanlar devrinden sonra da zaten bu devlet tarih sahnesinden silinmiştir. Ebu Sa'id'in ölümünün ardından ilk olarak Arpa Han İlhan ilan edilerek İlhanlı tahtına oturtulmuştur. Bu sırada Vilayet-i Diyar-ı Bakr valisi olan Uyratlı Ali Padişah, Arpa Han'ın ilhanlığını tanımamış ve harekete geçerek Arpa Han'ı devirmiş yerine de Bağdat'tan tutup getirdiği Baydu Han'ın soyundan gelen Musa Han'ı ilhan ilan etmiştir.

Doğu Anadolu, Ebu Sa'id Bahadır Han'ın ölümünden sonra hepsi Moğol kökenli olan Uyrat, Eretnalı, Çobanlı, Celayirli ve Sutaylı'lar arasında yaşanan hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur.

Uyratların Anadolu'daki hakimiyetleri ve etkileri daha uzun yıllar devam etmiştir. Timur'un güçlenerek bölgedeki bütün boyları hakimiyeti altına almasıyla

²⁴³ M.Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, s. 156

kurduğu güçlü devletinde bile Uyratlar'ın yaşadığı bölgeler ayrı bir idari ünite olarak oluşturulmuş ve adına da “Uyrat İli” adı verilmiştir.²⁴⁴

Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren diğer bir Moğol boyu da Sulduzlar'dı. Sulduz boyunun en önemli temsilcileri Emir Çoban ve oğullarıdır ki bunların Ebu Sa'id Bahadır Han zamanında gerek merkez Sultaniye'deki gerekse Doğu Anadolu'daki etkileri oldukça büyüktür. Sulduzlar Celayirliler'den sonra İlhanlı Devleti'nin iskeletini oluşturan ikinci önemli Moğol boyudur. Sulduzlar kalabalık ve güçlü tümenleriyle İlhanlı ordularının sağ kolunu oluşturmaktaydılar.²⁴⁵ Emir Çoban'ın idamından sonra İlhanlı Devleti'yle yollarını ayıran Suldozlar, Doğu Anadolu'da Çobanlılar adıyla bir siyasi teşekkül meydana getirmişlerdir. Çok uzun ömürlü olmayan bu teşekkül bir müddet sonra yıkılmıştır. Ancak diğer Moğol boyları gibi Solduzlar'da bir daha geriye dönmemişler ve Doğu Anadolu coğrafyasında erimişlerdir. Solduzlar daha çok Musul civarında ve Güney Doğu Anadolu'nun Irak sınırına yakın bölgelerine yerleşmişlerdir. Kendilerine ait Moğolca pek isim bölgede hala yer adı ve şahıs adı olarak kullanılmaktadır.

Başka bir Moğol boyu da Sünitler'dir. Sünit isimli bir Moğol beyinin soyundan gelen bu boy beylerinin adıyla anılmışlardır. İlk istila ile birlikte Anadolu topraklarına geldikleri bilinen Sünitler, Sutaylar adıyla da anılırlar. Bunun sebebi de bu boyya mensup bir noyan olan Sutay Noyan ile ilgisi vardır. Sutaylılar ya da

²⁴⁴ İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hakimiyeti –Karakoyunlu Devri-**, s. 3-4; İsmail Aka, “Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, ve Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet, Mücadelesi”, **Makaleler**, Berikan Yay, Ankara, 2006 c.I, s. 108-110

²⁴⁵ Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 252-253

Sünitler olarak anılan bu Moğol boyu Erzurum ve havalisini içine alan Ahlat vilayetini yarım yüzyıldan fazla hakimiyetleri altında tutmuşlardır.²⁴⁶

Üzerinde konuşulması gereken son bir Moğol kökenli boy da Tatarlar'dır. Zaman zaman Türklerdin zaman zaman da Moğollar'ın tamamı bazılarınca Tatar olarak adlandırılmıştır. Bu yanlış isimlendirmenin sebebi ise Tatarların çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ve hem Türklerin hem de Moğolların arasında boy göstermeleridir. Aslında Tatarlar kalabalık ve güçlü bir Moğol boyudur. Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde valilik yapmış Tatar kökenli pek çok emir bulunmaktadır. bunların en bileneni Mulay Noyan'dır ki kendisi Diyar-ı Bekr valisiydi. Tatarların Anadolu'ya kalabalık bir kitle olarak gelişleri 1277 isyanları sürecine rast gelmektedir. İsyancıları bastırmak için Anadolu'ya gelen tümenler arasında Tatarlar da önemli bir yekun tutuyordu. Moğol boyları arasında bütün Anadolu'ya tamamıyla yayılan tek boy Tatarlar olmuştur.²⁴⁷

Bunlardan başka pek çok Moğol boyu daha Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Fakat bunların sayıları az olduğu için Anadolu'nun demografik yapısına fazla bir etkileri olmamıştır. Anadolu'ya gelen Moğol boylarının Anadolu'nun başat nüfus yapısına, kültürüne, yer ve şahıs isimlerine yadsınamayacak katkıları olmuştur. İlhanlı Devleti'nin yıkılma süreci olan XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde bu boylar Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerini tamamlamışlar ve artık Anadolu'nun ayrılmaz birer parçası haline gelmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin yıkılma sürecinden sonra yaşanan hakimiyet mücadelelerinde aktif rol oynamışlardır. Sonları Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk birliğini yeniden

²⁴⁶ M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, s. 164-165; F.Sümer, **"Anadolu'da Moğollar"**, s. 139-141

²⁴⁷ M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, s.180

tesis etmesiyle yaşadıkları bölgelerde bu devletin sadık bir tebaası olmuşlardır. Fakat bütün bu kaynaşmaya rağmen Moğollukları, hem etnik yapılarında hem kültürel yaşamlarında hem de yaşadıkları yerlere ve mensuplarına verdikleri isimlerle kendini göstermiştir. Günümüzde Doğu Anadolu’da pek çok köy, kasaba, kullanılan araç gereç adı ve kullandığımız pek çok insan ismi Moğol kökenlidir ve bu isimler Doğu Anadolu’ya yerleşen Moğol boylarının kültürümüze bir katkısıdır.

F. Doğu Anadolu’da İlhanlılar’ın Mimari İzleri

Baştan bir istila hareketi niteliğinde olan Moğollar’ın Anadolu’ya yürümeleri sonraları daha sistemli ve alt yapılı bir harekata ve bir yurt edinme faaliyetine dönüşmüştü. İlhanlılar, Mahmud Gazan Han’ın reformlarından sonrasında İslamlaşma sürecinin etkisiyle Doğu Anadolu’nun yerli unsuru haline geldiler. Böylelikle Anadolu’ya kalabalık kitleler halinde gelen ve burada yerleşmeyi düşünen İlhanlılar Anadolu’da pek çok eser bırakmıştır. Bu da Anadolu’nun Türk İslam dönemi mimarisine bir çeşitlilik ve zenginlik olarak yansımaktadır.

İlhanlılar çok kısa bir zamanda Anadolu’nun başlıca büyük şehirleri olan Kayseri, Sivas, Niğde Tokat, Erzincan ve Amasya’da ordugahlarını kurmuşlar ve Anadolu’yu idare edecek olan vali ve komutanlarını genelde bu şehirlere göndermişlerdir. Dolayısıyla da İlhanlıların imar faaliyetleri bu şehirlerde yoğunlaşmıştır.

Moğollar’ın Anadolu’daki imar faaliyetleri üç ana dönemde incelenebilir. Birinci devre, 1243 Köse dağ Savaşı ile başlayıp 1256 yılında Hülagu Han’ın Batıya yürüyüşünün başladığı ve İlhanlı Devleti’nin kurulduğu döneme kadar sürer. Bu devre bir istila devri olduğundan imardan ziyade yağmalama söz konusudur. Pek çok Anadolu şehri yakıldı ve yıkıldı doğal çevre zarar gördü.

İkinci devre ise 1256 yılından başlar ve 1277 sürecine kadar devam eder. İlhanlı Devleti’nin kuruluş dönemi olan bu süreçte, Anadolu’nun en karanlık yıllarını yaşamıştır. Yeni kurulan ordunun ve Tebriz’e taşınan başkentin tüm masrafları Anadolu’dan gelecek vergilerle karşılanması hesaplanıyordu. Dolayısıyla

da bu dönemde Anadolu'ya çok yüklenilmiş halk büyük sıkıntılar yaşamıştır.²⁴⁸ Bu sürecin neticesinde Anadolu halkı iyice yoksullaşmış ve Moğol idaresine karşı asi bir tavır takınmaya başlamıştır. Anadolu'ya bu dönemde atanan valiler kendi mıntıklarından aldıkları gelirleri yine kendi mıntıklarındaki faaliyetler için kullanmak istemişlerdir. Ayrıca bu valiler perişan olmuş şehirlerle karşı karşıyadılar. Bundan dolayı imar faaliyetlerine koyulmuşlardır. İlk yapılan Moğol eseri, Cüveyni'nin 1271 yılında Sivas'ta yaptırdığı Dar'ul Hadistir.²⁴⁹ Keza yine Sivas'ta yapılan Buruciye medresesi de kuvvetle ihtimal yine bu dönemde yapılmıştır. Selçuklular zamanında Konya olan ve giderek batıya doğru ilerleyen yapılaşma alanı İlhanlılar süreciyle birlikte yön değiştirmiş Kayseri Sivas ve Erzurum'a doğru kaymaya başlamıştır.

Üçüncü devre ise 1277 yılında sonra başlar ve İlhanlı Devletinin yıkılmasıyla sona ermiştir. Bu dönem'de İlhanlılar artık İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişler ve artık kendilerini Anadolu'nun yerlisi olarak görmeye başlamışlardır. Gazan Han ile birlikte İlhanlıların Anadolu'ya bakışı değişmiş artık sadece sömürmenin ya da kontrol etmenin dışında da hedefler belirlenmiş Anadolu şehirlerine hizmet götürme anlayışına dönmüştü. İşte bu bakış açısının kurulmasıyla beraber İlhanlıların Doğu Anadolu'da imar atılımı başlamış oluyordu. Bu dönemde ağırlık merkezi daha da doğuya kaymış ve İlhanlıların yapılanma merkezi Erzurum olmuştu. Burada 1310 yılında İlhanlıların Doğu Anadolu'ya kazandırdıkları 1 en kıymetli eseri olan "Yakutiye Medresesi" yapılmıştır. Yine 1291 yılında Erzurum'da Hatuniye Medresesi inşa edilmiştir.

²⁴⁸ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 34-35

²⁴⁹ Semavi Eyice, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, s. 41

Doğu Anadolu’da yapılmış olan eserleri kısaca bakacak olursak karşımıza çıkan en çarpıcı eser Erzurum’da yaptırılan Yakutiye Medresesi’dir. Bu medrese 1310 yılında Hoca Yakut tarafından yaptırılmıştır.

1271 yılında Ata Melik Cüveyni tarafından yaptırılan diğer bir İlhanlı mimari eseri “Çifte Minareli Medrese” olarak da anılan Sivas’taki Cüveyni Dar’ul Hadisi’dir. Bu eserde İlhanlılar’ın ve Anadolu’nun yaşadığı geçiş ve çelişkiler mimari özellikler bakımından bu esere yansımıştır.

Doğu Anadolu’da bulunan başka bir İlhanlı eseri de Erzurum’da yaptırılan Çifte Minareli “Hatuniye Medresesi”dir. Yapının kesin yapım tarihi bilinmemektedir fakat 1291 yılında yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁵⁰ Eser İlhanlı medreseleri içinde ikinci katını tamamıyla koruyan tek eserdir. Eserde Sivas Gök Medresesi’nden esinlenildiği anlaşılmaktadır.

Başka bir İlhanlı eseri de Amasya’da yaptırılan Olcaytu dönemine ait olan 1308 tarihli bimarhanedir. 1308 tarihli kitabesinde “İlhanlı hükümdarı Olcaytu Hüdabende ve eşi Ildız Hatun günlerinde köleleri Abdullah oğlu Amber tarafından yaptırılmıştır” ibaresi bulunmaktadır.²⁵¹ Ayrıca kayıtlardan Bimarhane’ye ait 1312 tarihli bir vakfiyenin olduğu öğrenilmektedir.

Ebu Sa’id Bahadır Han zamanında 1335 tarihinde inşa ettirilen önemli bir İlhanlı eseri de Sungur Ağa veya Sungur Bey Camii’dir. Sungur Bey, Niğde çevresindeki geçiş yollarını kontrol altında tutmak amacıyla merkezden buraya gönderilmişti. Fakat 1335 tarihinde Ebu Sa’id Bahadır Han’ın vefatıyla kaybolan siyasi otoriteden fırsatla bağımsızlığını ilan etmiştir. Emir Eratna kısa sürede Sungur

²⁵⁰ Semavi Eyce, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, s. 26

²⁵¹ Semavi Eyce, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, s. 32

Bey'i hakimiyeti altına almıştır. Sungur Bey'in bu camii İlhana bağlıyken mi yoksa vefatından sonramı yaptırdığı kesin bilinmemektedir.

Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını içine alan Ahlat vilayeti özellikle 1291 tarihinde Geyhatu İlhan'ın tahta çıkmasıyla birlikte önem kazanmaya başlamıştır. Olcaytu Han zamanında vilayet haline getirilmiş ve Sutay Noyan buraya hakim olmuştu. Ebu Sa'id Bahadır Han zamanına gelindiğinde ise şehirde bir canlanma yaşanmış ve şehir bölgenin neredeyse en mamur şehri haline gelmişti. Şehirde bulunan kitabeli mezar taşları Ahlat'ın ulaştığı maddi seviyenin önemli bir göstergesidir. Ebu Sa'id'in ölümünden sonra yaşanan gölge hanlar devrinde hanlar adına Ahlat'ta sikke kestirilmesi Ahlat'ın İlhanlılar elinde ulaştığı mamurluğun açık bir delilidir. Ahlat'ın simgesi haline gelen anıt mezar taşlarının bir kısmının Celayirli ve Çobanlılara ait olduğu bilinmektedir.²⁵² Kümbetlerden bazılarının İlhanlılar'ın üst düzey yöneticilerine ait olduğu da anlaşılmaktadır. Ahlat'ta "İki Kümbet" olarak adlandırılan kümbetlerin Bogatay Aka ve oğlu Hasan Timur'a ait kümbetler ve bunların yanında bulunan Çobanlı Şeyh Hasan'a ait olduğu iddia edilen "Üstad-u Şagirt" kümbeti bölgede bulunan önemli Moğol eserleri arasındadır.²⁵³

Erzurum ve çevresinde İlhanlılar'a ve İlhanlılar'dan daha çok onların mirasçısı olan şube devletlere ait pek çok anıt mezar ve kümbete rastlanmaktadır. Bunların en bilinenlerinden birisi Erzurum'da bulunan 1308 tarihli "Karanlık Kümbeti"dir. "Ahi Toman Zaviyesi" ise Celayirliler'den kalma bir eserdir.²⁵⁴

Yine bölgede bulunan önemli bir Moğol eseri de Olcaytu Han zamanında Erzurum'da yaptırılan "Ahmediye Medresesi"dir. Ebu Sa'id Bahadır Han devrine ait

²⁵² Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", **Belleten** c.L, s.197, s.57-58

²⁵³ M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, s. 201

²⁵⁴ Semavi Eyce, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, s. 32

başka bir eserde yine Erzurum’da bulunan “Üç Kümbettir”. Bunlardan bir tanesi 1332 tarihli dir. Bu kümbetlerin Reşidüddin’in torunlarına ait olduğu düşünülmektedir.

V. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN'IN ÖLÜMÜ ve İLHANLILAR'IN

SONU

A. Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Ölümü

İlhanlı Devleti'nin ömrü gölge hanlarla birlikte bir müddet daha uzun gösterilebilir ama aslına bakılacak olursa İlhanlı Devleti'nin son ilhanı Ebu Sa'id Bahadır Han'dır. Ebu Sa'id Han ardında erkek evlat bırakmadığı için onun ölümü ile devlet meşruiyetini kaybetmiş oluyordu ayrıca yaşanan siyasal ve sosyal gelişmeler de zaten bu devletin sonunu getirmişti.

735 (1335) yılının sonlarına doğru Altın Ordu hükümdarı Özbek Han, Derbent üzerinden Azerbaycan ve Arran'a doğru yola çıkmıştı. Bu haber Ebu Sa'id Han'a ulaştığında Sultan'ın yanında hiçbir emiri yoktu. Sultan da Bağdat'ta gitmeyi planlıyordu. Gelen haber ile planından vaz geçen Ebu Sa'id, veziri Gıyaseddin'i Kara Bağ'a göndererek Özbek Hanı karşılamasını istedi. Kendisi de ardından Kara Bağ'a doğru yola çıktı. Katıldığı bu seferde havanın sıcaklığından etkilenen Ebu Sa'id Bahadır Han, Arran'da hastalanarak yatağa düştü. Bir hafta kadar hasta yatağında yatan ve doktorların müdahalelerine rağmen kurtarılamayan İlhanlı tahtının sekizinci ve son ilhanı olan Ebu Sa'id Bahadır Han, 13 Rebi'ül-Ahir 736 senesinde yani 30 Kasım 1335'te vefat etti.²⁵⁵

Ebu Sa'id Han'ın tedavisiyle ilgilenen doktorların kanaatine göre hükümdar zehirlenerek öldürülmüştü. Sultanın yeni bir evlilik yapmasıyla kendisini gözden düşmüş hisseden Bağdat Hatun'un bu günlerde psikolojisi ve hükümdar ile iletişimi

²⁵⁵ B. Spuler, **İran Moğolları**, s.143

pek sağlıklı değildi. Bu durumdan ötürü pek çok kişi sultanı Bağdat Hatun'un zehirlediğinden şüphelendiler. Fakat bu sadece bir şüphe boyutunda kaldı. Ebu Sa'id'in ölüminün ardından kendisini han ilen eden Arpa Han ise bu şüpheyi Bağdat Hatun'a karşi politik bir suçlama aracı olarak kullandı ve onu öldürttü.²⁵⁶

²⁵⁶ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 144-145

B. Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Kişiliği

İlhanlı hükümdarlarının sekizincisi ve sonuncusu olan Ebu Sa'id Han, İlhanlı hükümdarları içinde devlet üzerinde hakimiyet kurmayı en zor başaranıdır. Ebu Sa'id Bahadır Han, oldukça zor bir dönemde ve çocuk denecek yaşta hükümdar olmuştu. Hükümdar olduğu zamanda kendisini, Emir Çoban ve Emir Sevinç gibi oldukça güçlü ve tecrübeli iki vezirin iktidar kavgasının arasında bulmuştu²⁵⁷. Bundan dolayı da ilhanlığının ilk zamanları vezirlerin gölgesinde geçti. Bu dönemde Ebu Sa'id Han hem çocuk yaşta olduğundan hem de saltanatı elinde bulunduramadığından saltanatının ilk dönemlerine bakılarak onun zayıf kişilikli olduğu, yumuşak bir tabiat taşıdığı ve dirayetsiz olduğu yorumları yapılabilir. Fakat bu gerçeği göstermekten uzak ve yanlış bir değerlendirme olacaktır. Erken dönemlerinde Ebu Sa'id çok güçsüz ve çaresiz görülüyordu. Saltanatı ise sadece bir isimden ibaretti onun bu zayıflığı öyle bir noktadaydı ki baş veziri olan Emir Çoban', Ebu Sa'id için *"ona günde iki kuş verseniz yeter"* diyordu²⁵⁸. Fakat Ebu Sa'id'in bu zayıf karakterli hali çok uzun sürmedi. Yaşı büyüyüp devlet işlerinde de olgunluk kazanınca Ebu Sa'id Han devlet üzerindeki hakimiyetini sağlamış ve iktidarını kısıtlayan bütün rakiplerini saf dışı etmeyi başarmıştır. Hatta O, kendisine isyan eden emirlere karşı giriştiği savaşta büyük cesaret ve kahramanlık göstermesinden dolayı "Bahadır" unvanını kazanmıştır.²⁵⁹

Ebu Sa'id, oldukça adil bir hükümdardı ve sürekli halkının iyiliğini düşünürdü. Onun zamanında memlekette dirlik ve düzenlik sağlanmıştı. Anadolu'da

²⁵⁷ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 132

²⁵⁸ F. Sümer, **"Anadolu'da Moğollar"**, s. 89

²⁵⁹ Hafız Ebru, **Zeyl – i Cami'üt –Tevarih**, s. 25

halka zulmeden genel vali İrencin Noyan'ı azlederek yerine Demirtaş'ı ataması onun bu özelliğinin önemli bir delilidir. Onun adil bir yönetim kurmak istediğini ve halkın memnuniyeti için çalıştığını gösteren en önemli yazılı belgeler, Ani ve Ankara'da O'nun devrinde yaptırılan eserlerde bulunan kitabelerdir.²⁶⁰ O, bu kitabelerde ülkenin harap olmasından, halkın fakir düşmesinden ve halka yüklenen ağır vergilerden duyduğu rahatsızlığı ve üzüntüyü belirtmektedir. Ayrıca O İlhanlılar'ın Doğu Anadolu'da uyguladığı vergi zulmünü engellemek için zaman zaman yarlıklar yayınlamış ve Anadolu'ya göndermiştir²⁶¹.

Ebu Sa'id Bahadır Han'ın babası gibi dindar ve din işleri ile ilgilenen bir kişiliği yoktu. O, babasının yaptığı gibi mezhep tartışmalarıyla hiç ilgilenmedi.²⁶² Ebu Sa'id Bahadır Han, İlhanlıların "aşk" hükümdarıydı. Onun devrinde İlhanlı ülkesinde aşk ruhu canlanmıştı. Kendisi de büyük bir aşık olan Ebu Sa'id'in sevdiği kadın olan Bağdat Hatun için katlandığı ve yaşadığı şeyler O'nun aşık karakterini açıkça ortaya koymaktadır. Ebu Sa'id Han oldukça ince ruhlu, sanatkar, edebiyata ve musikiye meraklı bir kişiliğe sahipti. Onun devrinde İlhanlı Sarayı sanatkarlarla dolmuştu.²⁶³ Ayrıca O, Moğolca'yı ve Farsça'yı çok iyi konuşurdu ve yazılmış pek çok şiiri vardı.²⁶⁴ Ebu Sa'id'in yaşadığı devirde İlhanlı ülkesinden geçen seyyah Charden eserinde Ebu Sa'id tarafından kaleme alınmış bir kitaptan söz etmektedir. Ebu Sa'id Bahadır Han, mimariye oldukça düşkün bir hükümdardı. Onun zamanında memleketin pek çok yerine camiler, çeşmeler, hanlar ve benzer binalar

²⁶⁰ P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanlı Kitabesi", **THİM**, c. 1, İstanbul, 1931, s.163

²⁶¹ P. Wittek, "**Ankara'da Bir İlhanlı Kitabesi**", s.165

²⁶² Yuvalı, A.Kadir, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", **XIII. TTK Kongresi**, Ankara, 1999, C.II, s.552

²⁶³ H.Peyrovi Milani, **Ebu Sa'id**, Basılmamış Doktora Tezi, s.173

²⁶⁴ H.Peyrovi Milani, s. 173

yaptırılmıştır.²⁶⁵ Sanat değeri oldukça yüksek olan bu eserlerin en önemlisi Maraga yakınlarında bulunan “Serçem Kervan Sarayı” dır.

Ebu Sa‘id Bahadır Han, babası gibi halk arasında oldukça sevilen bir hükümdardı. Anadolu halkı kendisinden oldukça hoşnuttu. Anadolu’da ve Kuzey Azerbaycan’da bulunan pek çok tekke ve camide kendisi için dua edilir ve kendisinin selameti dilenilirdi. İlim tahsili de almış olan Ebu Sa‘id babasının tersine Sünnî mezhebine mensuptu.²⁶⁶ Devrin önemli kaynaklarından olan Enveri, Ebu Sa‘id için “O, babasının yegane alim oğludur. Yiğitlikte benzeri yoktur. 72 millet Ona dua eder” demektedir. Ayrıca Menakıb’ül Arifin’de ve Ahmedî’nin İskendername’sinde de Ebu Sa‘id Bahadır hakkında bu benzerlikte iltifat dolu ifadeler bulunmaktadır.

Ebu Sa‘id; dirayetli, güçlü karakterli ve üstün meziyetleri olan bir kimseydi. Aynı zamanda halkına karşı oldukça merhametli yaklaşıyordu. O, her fırsatta emirlerine ve valilerini halka karşı adaletli ve merhametli davranmaları konusunda uyarmaktaydı.²⁶⁷ Bu uyarılarına kulak asmayan devlet memurlarını tespit ettiği zaman ya da halktan bu konu ile ilgili şikayetler aldığı anda bu memurları sert bir biçimde uyarmaktaydı. Fakat bunun yanında Ebu Sa‘id’in halkına karşı oldukça hassas olduğu görülürken kendi saygınlığını bu kadar da önemsemediği görülmektedir. Çünkü O, kendisine isyan bayrağı açan bir çok emirini hiç cezalandırmadan affetmişti. Bunun en çarpıcı örneği 1322’de isyan eden ve bağımsızlığını ilan eden hatta adına hutbe okutup sikke kestiren Anadolu genel valisi Demirtaş’ı babası Emir Çoban’ın öldürmek istemesine karşı O’nun bağışlayarak eski

²⁶⁵ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.273

²⁶⁶ Bu konu zaman zaman tarihçiler arasında tartışılrsa da sikkelerinde bulunan dört halife ismi bu konuya açıklık getirmektedir kanaatindeyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz: **Ak Akçe**, Yapı Kredi Yay. , İstanbul, 1992

²⁶⁷ Faruk Sümer, “**Anadolu’da Moğollar**”, s. 94

görevine yeniden atamasıdır. Onun bu halkına düşkünlüğü ve merhametliği sadece kendi kişiliği ile açıklanacak bir özellik değildi O’nu atalarından farklı kılan bu özelliğinin temelinde İlhanlılar’ın geldiği noktanın da oldukça önemi vardı. Bu dönemde Moğollar’da yabancılık duygusundan arınmış oldukça hızlı ilerleyen “İslamlaşma” ve bunun doğal bir süreci olan “Türkleşme” neticesinde oluşan “Anadolulu” ve “Müslüman” bir zihin hakimdi artık İlhanlı sarayında²⁶⁸ Ebu Sa‘id Bahadır Han’da bu zihinle bakıyordu halkına.

O, İlhanlı Sarayının en renkli ilhanlarından biri olmakla beraber belki de en talihsiziydi. Çünkü oldukça küçük bir yaşta tahta geçmişti. Küçük yaşta iktidar mücadelelerinin arasında buldu kendini, sonraları her ne kadar hakimiyeti sağlasa ve ülkede dirlik ve düzenliği temin etse de saltanatı uzun sürmemiş, 1335 yılında 18 yıllık saltanatını tamamlayarak 30 yaşında vefat etmiştir. Yerine erkek evlat bırakmadığı için yasaya uygun bir veraset yapılamamış ve yerine han seçilememiştir. Ölümünün ardından İlhanlı ülkesi iç karışıklıklara ve taht kavgalarına sahne olmuş kısa bir süre sonrada bu hanedanlık tarihe karışmış Anadolu ve Yakın Doğunun siyasi yapısı bambaşka bir çehreye bürünmeye başlamıştır.

²⁶⁸ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s.94

B. Ebu Sa'id Bahadır Han'dan Sonra İlhanlılar ve Doğu Anadolu

Ebu Sa'id Han öldüğünde erkek evladı yoktu. Dolayısıyla da varisi bulunmuyordu. Bu da kimin ilhan olacağı sorununu gündeme getirmişti. Devletin ileri gelenlerinden bazıları bir girişimle İlhanlı tahtına Arpa Han'ı geçirmişlerdi. Fakat Arpa, Ebu Sa'id'in soyundan gelmiyordu. Dolayısıyla da meşru bir ilhan değildi. Onun bu özelliğini kullananlar Arpa'yı İlhan olarak tanımamışlardı. Arpa belki Ebu Sa'id'in soyundan gelmiyordu ama soyu bir şekilde Cengiz Han'a dayanıyordu. Devletin merkezi hem askeri hem siyasi hem de ekonomik gücünü yitirmiş durumdaydı. Bu ortamda meşruluğu da tartışma altında olan bir ilhan kabul görmemişti. Doğu Anadolu'da bulunan ve oldukça ağırlığı olan Uyrat boyundan vali Ali Padişah, Arpa Han'ı tanımamış ve kendisine daha yakın olan Musa Han'ı İlhan ilan etmişti. Moğol boyları arasında bazıları da Süleyman Han'ın ilhan olmasını istiyordu. Böylelikle 1335 yılından başlayarak 1355 yılına kadar sürecek bir fetret devri başlamış oluyordu. Bu devreye tarihte "Gölge Hanlar" devri denilmektedir. Bu devirde İlhanlı ülkesinde kaos ve istikrarsızlık hakim olmuştur. Bu durum, Emir Timur'un tarih sahnesine çıkıp bu coğrafyada bulunan ve dağılmış olan Müslüman Moğol boylarını kendi emri altında toplayarak siyasi birliği kurmasına kadar sürmüştür.

Bu tarihlerde Doğu Anadolu'ya baktığımızda ise 1243 Köse dağ Savaşı'ndan beri yaklaşık bir asırdır Moğol tahakkümü altında ezilen Türkmenlerin rahat bir nefes aldıklarını görmekteyiz. Moğolların boyunduruğu altında ezilen Türkmen beyleri kendi adlarına hakimiyet sürmeye ve bulundukları bölgelerde feodal siyasi üniteler meydana getirmeye başlamışlardı. Bu dönem tarihimizde "Anadolu Beylikler

Dönemi” olarak adını almıştır. Bu yüz yılda Anadolu’da Türklüğü bu beylikler temsil etmişler ve Türklüğün en uzun ömürlü ve en geniş coğrafyaya yayılmış devleti olan Osmanlı İmparatorluğu’nun temelini oluşturmuşlardır.

Doğu Anadolu’da kalan Moğol bakiyesi unsurlarda bu bölgedeki siyasi hayata aktif katkıda bulunmuşlardır. Bunların en önemlisi Emir Eretna’dır. Eratna Bey, Demirtaş Noyan’ın yardımcısıyken Demirtaş’ın ölümünden sonra Anadolu ona kalmış ve burada hakimiyetini kurmuştur. 1327 tarihinde Emir Çoban’dan sonra Anadolu valiliği yapmış 1343 yılında da tamamiyla bağımsız bir devlet kurmuştur. Merkezi Sivas olan bu devlet 1381 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarihte Kadı Burhaneddin Bey, Ertnaoğlu Mehmed Bey’i öldürmüş böylelikle hem Eratna soyunun hem de Eratna Devleti’nin sonunu getirmiştir.²⁶⁹

Bu süreçte varlık gösteren diğer bir Moğol kökenli siyasi oluşum Solduzların kurduğu Çobanlı Beyliğidir. Bu beylik Emir Çoban’ın soyundan gelmektedir. Onun için bu isimle anılmışlardır. Demirtaş Noyan’ın oğlu olan Şeyh Hasan kuvvetli bir ordu toparlayarak Ebu Sa’id Bahadır’ın ölümünden sonra Doğu Anadolu’da yaşanan hakimiyet mücadelesine karışmıştı. Onun bu hakimiyet mücadelesindeki en büyük kozu Anadolu’da babası Demirtaş Noyan’ın adaletine duyulan güvendi. Celayirliler tarafından ağır bir darbe alan Çobanlılara son darbeyi de Altın Ordu hükümdarı Cani Bek 1357 yılında vurmuştu. Böylece siyasi olarak Doğu Anadolu’da Çobanlı varlığı sona ermiş oluyordu.²⁷⁰

Doğu Anadolu’da varlık gösteren diğer bir Moğol gücü de Celayirliler’di. Celayirliler’in reisi olan Şeyh Hasan, Ebu Sa’id Han’ın ölümünden sonra hem

²⁶⁹ Kemal Göde, **Eretnalılar**, s. 140

²⁷⁰ M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, s.109

bağımsızlığını ilan ederek Doğu Anadolu'da siyasi bir oluşum kurmaya kalkışmış hem de İlhanlıların merkezinde yaşanan taht kavgalarına da taraf olmuştur. Şeyh Hasan 1337-38 yıllarında Ahlat'ta bulunan İlhanlı darphanesinde adına sikke kestirmiştir.²⁷¹ Celayirli Şeyh Hasan 1356 yılında öldü. Yerine ise oğlu Şeyh Üveys geçti. Şeyh Üveys Celayirli Devleti'nin parlak döneminin son beyidir. Onun ölümünden sonra Celayirliler'de gerileme dönemi de başlamış oluyordu. Bu tarihten sonra zayıfta olsa varlığını sürdüren Celayirliler, bölgede kurulan Karakoyunlular'ın gölgesinde kalmışlardır. Son beyleri olan Şeyh Ahmed'in ölümü ile 1410 yılında Celayirli Devleti Karakoyunluların hakimiyetine girerek siyasi varlıklarını sonlandırmışlardır.²⁷²

Böylelikle Doğu Anadolu'da varlık gösteren son Moğol teşekkülü de tarihe karışmış oluyordu. Bu üç büyük Moğol boyunun faaliyetleri birbirleriyle didişmekten öteye gitmemiş ve bölgelerine kalıcı bir istikrar sağlayamamışlardır. Yarım yüzyıl kadar süren hakimiyetlerinin ardından siyasi birliğini tamamlayarak emin adımlarla ilerleyen doğuda Timurluların, batıda Osmanlıların güney doğuda da Ak-koyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin aralarında eriyip kalmışlardır. Yeni bir yüzyıla girilirken Yakın Doğu'nun da siyasi çehresi yenilenmiş ve bu yeni dönemde bölgede Türklüğü ve İslamı zikredilen güçler temsil etmişlerdir.

²⁷¹ M. Gül, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, s.115

²⁷² İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hakimiyeti**, s.10

SONUÇ

İlhanlıların son hükümdarı olan Ebu Sa'id Bahadır Han'ın devri, Gazan Han ile beraber başlayan değişim döneminin son devresini oluşturmaktadır. İslamlaşmayla birlikte Yakın-Doğunun çehresi bambaşka bir hal almaktaydı. İslam, yayılmaya başladığı tarihten itibaren bölgede önemli belirleyici ve kuşatıcı bir unsur olmuştu. İlk zamanlarda İslam toplumlarına büyük zarar veren İlhanlılar sonları İslamın kuşatıcı etkisi altına girmişlerdi. İlhanlılar'da İslamlaşma, Memlûklülerle ilişkiler neticesinde politik bir manevra olarak Ahmet Teküder'in İslamı kabul etmesiyle başlamıştı. Gazan Han dönemine gelindiğinde artık kültürel ve siyasal alt yapısı oluşmuş ve içine girilen kültür havzasının kaçınılmaz bir dayatması olarak kendiliğinden gerçekleşmiştir. İlhanlılar, XIII. yüzyılın sonunda başlayan İslamlaşmanın doğal bir sonucu olarak Türkleşmeyi de yaşamışlardır. Bu köklü değişim sürecinin en heyecanlı ve yoğun yaşandığı alan ise Doğu Anadolu bölgesiydi. Moğolların Doğu Anadolu bölgesinde bıraktıkları izler aynı zamanda bu geçiş döneminin de izleridir.

Ebu Sa'id Bahadır dönemi İlhanlıların son dönemi olmakla beraber oldukça parlak bir dönemdir. Ebu Sa'id Bahadır Han devrinin özellikle ikinci yarısında ülkede dirlik sağlanmış Çağatay ve Altın Orda akınları durdurulmuş ve püskürtülmüştür. İslamlaşmanın dahası Ebu Sa'id döneminde başlayan Sünnîleşmenin neticesinde ezeli düşman Memlûk ile barış yapılmış ve Yakın-Doğu'da huzur ortamı sağlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak da ticaret canlanmıştır. Bu canlanmadan en çok faydalanan bölge ise hiç şüphesiz Doğu Anadolu Bölgesi olmuştur. Bu dönemde Demirtaş Noyan'ın disiplinli yönetimi neticesinde

Anadolu’da dirlik ve düzen sağlanmıştır. Anadolu halkının İlhanlı yönetiminden en az rahatsız olduğu dönem bu dönemdir.

Ebu Sa’id Han devrinde Doğu Anadolu’da önem arz eden birkaç isim vardır. Bunların ilki hiç şüphesiz Demirtaş Noyan’dır. Demirtaş’ın naibi olan ve O’dan sonra Orta Anadolu’da hakimiyet kuran Emir Eratna , şeyh Hasan ve Ali Padişah’da devrin diğer önemli simalarındandır.

Moğol nüfusu, Doğu Anadolu’ya en fazla Ebu Sa’id Bahadır Han devrinde gelmiştir. Böylelikle Doğu Anadolu’da yaşayan Moğol nüfusunda ciddi bir artış olmuştur. Bu durum Türkiye’nin bundan sonraki demografik ve siyasi süreçlerini belirleyen önemli bir etki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu Moğol boyları Anadolu’ya yerleşerek Türkleşmiş ve bu coğrafyanın yerli birer parçası olmuşlardır. Eskişehir’den Kars’a, Kars’tan Van’a, Van’dan Elbistan’a kadar uzanan alan Moğol boylarıyla dolmuştur. Bu insanlar Anadolu Türk kültürü potasında erimişlerse de hala daha etnik ve kültürel farklılıklarıyla kendilerini hissettirmişlerdir.

Ebu Sa’id Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu mimari açıdan oldukça gelişmiştir. Yine bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesinde ticarete büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde Vilayet-i Ahlat’ın şehirleri olan Erzurum, Erzincan, Sivas ve kısmen Kayseri gibi Doğu Anadolu şehirlerinde muazzam bir kalkınma ve canlanma görölmüştür. Ebu Sa’id Bahadır Han döneminin Doğu Anadolu tarihine en önemli katkısı Selçuklulardan beri Anadolu’nun ticari siyasi ve kültürel merkez olan Konya ve etrafının bu özelliğini kaybetmesidir. Bu dönemde Anadolu’nun merkezi Orta Anadolu’dan Doğu Anadolu’ya kaymıştır. Ebu Sa’id Bahadır Han devrinde Anadolu’nun ticari, siyasi ve kültürel merkezi artık Anadolu’nun Doğusunda kalan Erzurum, Erzincan, Ahlat, Sivas ve Kayseri’dir. Moğol mimarisinin en göze çarpan

örnekleri bu şehirlerde karşımıza çıkmaktadır. Doğu Anadolu'nun bu merkeziliği bu XIV. yüzyıl boyunca devam etmiştir. XV. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren Osmanlılar'ın Anadolu'da siyasi birliği kurması ve yönlerini batıya doğru yöneltmesiyle birlikte Doğu Anadolu şehirleri çekim merkezi olma özelliklerini yitirmişler ve Anadolu'nun siyasi ve ticari merkezi tekrar batıya kaymaya başlamıştır.

ÖZET

İlhanlı devletinin son büyük ilhanı olan Ebu Sa'id Bahadır Han'ın saltanatı İlhanlıların İslamlaşma ve Türkleşme sürecinin tamamlandığı dönemdir. İlhanlılar, bu dönemde kültürel dönüşümleriyle birlikte siyasi ömürlerini de tamamlamışlardır. Uzunca bir zamandır farklı dinlerin çekişmesine sahne olan İlhanlı Hanedanı'nda Gazan döneminden sonra İslamlaşma süreci başlamıştı. Fakat bu olgunlaşma döneminde hanedanlık İslam içi mezheplerin çekişmelerine sahne olmuştu. Ebu Sa'id devrinde İslamlaşma süreci tamamlanmış İlhanlı Hanedanı artık bütünüyle İslamlaşmış İslam içinde de Sünnîleşmiş bir yapıya kavuşmuştu.

Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde Moğollar, Anadolu'nun yerli bir unsuru haline dönüşmüşler ve buradaki kültürel ortama uyum sağlamışlardır.

Ebu Sa'id Bahadır Han'ın saltanatının ilk yıllarında karışıklıklar baş göstermişse de zamanla ülke genelinde sükûnet ve refah sağlanmıştır. Ebu Sa'id halkı rahatsız eden ve isyanlara sebep olan vergi sisteminde düzenlemeler yapmış ve yayımladığı fermanlarla haksız vergi toplanmasını önlemeye çalışmıştır. Bu durum Sultanın halk tarafından sevilmesine yol açmıştır.

Ebu Sa‘id Bahadır Han döneminin en önemli simaları Emir Çoban ve oğullarıdır. Vezir Emir Çoban devlet mekanizmasında oldukça etkin bir isimdi. Saltanatının ilk devresinde Emir Çoban’ın gölgesinde kalan Ebu Sa‘id Han sonları Emir Çoban’ı devlet yönetiminden tasfiye etmeyi başarmıştır. Emir Çoban’ın oğlu olan Demirtaş Noyan, Anadolu genel valiliği yapmış burada kudretli bir yönetim sistemi kurmuş ve adil bir yönetim anlayışına sahip olmuştur. Demirtaş Noyan’ın valiliği sırasında Anadolu’da dirlik ve düzen sağlamıştır. Fakat Demirtaş Noyan’ın bu kudretine güvenerek Anadolu’da bağımsızlığını ilan etmesi ve ardından yaşanan olaylar Ebu Sa‘id Bahadır Han devrinin önemli siyasal gelişmelerindendir.

Ebu Sa‘id Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu’ya kaydırılan İlhanlı tümenleri ve bunların aileleri Doğu Anadolu’da kalıcı olacak olan ve hala daha günümüzde varlığını sürdüren Moğol nüfusunun artmasında önemli katkı sağlamıştır.

ABSTRACT

The last emperor of the İlkhans government Abu Sa'id Bahadır time is one of the important periods of being Muslim and Turk in the time of the Moguls. The Gazan period which was a place for long-time wars of religions but they couldn't survive of the sect calshes between religions and then completely transformed into the a Islamized Islam with having a Sunni structure in the period of the İlkhans Emperor Abu Sa'id.

In the time of Abu Sa'id Bahadır emperor the Moguls were regarde as a local component of the Anatolia and with adaprtng themselves to this period the time of being Turk was started.

Even though the time of Abu Sa'id Bahadır emperor was started with turmoils and inner disorder, throfh the mid time of the kingdom time of wealthy and stillnes started.

The excessive amount of taxes which angered the people and triggered many uprisings were arranged again even if it had been costful to the government and Ebu Sa'id banned collecting unjust tax, which caused people to love him.

The most important figures of this period are Emir Çoban and his sons. The vizier Emir Çoban has a very crucial effect in the government effect. It was such an effect that he was generally more effective than the emperor himself. . Abu Sa'id who were in the shadow of the Emir Çoban succeeded to discharge him in the first periods of the kingdom. Demirtaş Noyan, the son of the Emir Çoban, was the general

mayor of Anatolia and he managed to set up a powerful and justice government which caused the regaining of the peaceful and order of the government. But his mistrusting to this power and proclaiming his liberty in the Anatolia and the following events are some of the important points in the time being.

The Ilkhans tumans (a Persian monetary unit) that are sent to East Anatolia in the time of Abu Sa'id Bahadır Emperor is the reason for Moguls' population, which still exist, increase

KAYNAKÇA

Ahmed, Ziya, **Meskûkât – ı İslamiye Takvimi**, İstanbul, 1328.

Aka, İsmail, **İran’da Türkmen Hakimiyeti -Kara Koyunlar Devri-**, TTK, Ankara, 2001.

_____, **Makaleler, C.I-II-III**, Berikan yay, Ankara, 2006.

_____, **Timur ve Timurlular**, TTK, Ankara, 2000.

Aksarayî, Kerimüddîn, **Müsameret’ül – Ahbar ve Musayeretül’ül – Ahyar**, yay. Osman Turan, Ankara, 1944.

Aksarayî, Kerimüddîn, **Müsameret’ül – Ahbar ve Musayeretül’ül – Ahyar**, çeviren Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.

Al – Umarî, **Mesâlik – al Absar Fi Memâlik’al – Amsar**, yay. Klaus Lech, Wiesbaden, 1968.

Ali Kemali, **Erzincan Tarihi**, İstanbul, 1932

Anadolu’da Türk Abideleri, TTK, kitap Daktilolu Yazma Eserler, 1930.

Andareasyan, Hard D., “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, **İ.Ü. E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 3, Ekim 1972

Anonim Selçukname, Neş. F.Nafiz Uzluk, Ankara, 1952.

Aslanapa, Oktay, **Anadolu’da İlk Türk Mimarisi**, TTK, Ankara, 1991.

Atalay, Besim, **Moğol Tarihi ve Coğrafyası**, İstanbul, 1939.

Atsız, Nihal, **Osmanlı Tarihine Ait Takvimler**, İstanbul, 1961.

Başer, Mehmet, “XII. Ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Anadolu’da Nüfus Hakkında”, **Cumhuriyetin Yetmiş Beşinci Yılında Doğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu**, Elazığ, 1998.

Baygu, A.Şerif, **Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1936.

Baykara, Tuncer, **Anadolu Tarihi Coğrafyasına Giriş**, TKAE, Ankara, 1988

Beale, William Thomas, **An Oriental Biographical Dictinoronary**, London, 1894.

Berthold, W. “**Ebu Sa‘id Han**”, İ.A.

_____, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, Çev. A.Kadir, İnan, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, I. Cild, İstanbul, 1931.

_____, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi**, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990.

_____, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1931.

Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler**, Engin yay., İstanbul, 1979

_____, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, çev. Nejat Kaymaz, Tarih Araştırmaları, VII/12-13, Ankara, 1973.

_____, “The Mongol and Near East”, A Hitory of the Crusede, Philadelphia, 1962.

Delilbaşı, Melek, “Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı İle Ticari İlişkilere Genel Bir Bakış”, **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara, 1987.

_____, “Osmanlı Bizans İlişkileri”, **Türkler**, c. IV

Dikimen, K., “Kısa Samsun Tarihi, Selçuklu Moğol ve Osmanlı”, **19 Mayıs**, s. 8-9-10, 1936.

Doğu Anadolu’nun Sosyal ve Kültürel Meseleleri Sempozyumu, Tünceli, 1985.

D’ohsson, M. Le Baronc, **Histore Des Mongol**, Amsterdam, 1834 – 5

El – Makrizî, **Kitab’us – Sülûk Li mafireti Düvel – i Mülûk**, yay.

Muhammaed Mustafa Ziyade, Kahire, 1934 – 1941.

Erdem, İlhan, “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal –Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu’ya Etkileri”, **Tarih Araştırmaları**, c.XX, s.31, Ankara, 2000

_____, **Türkiye Selçukluları İlhanlı İlişkileri(1258-1308)**,

Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995

_____, “Olcaytu Han Devrinde Horasan’da İlhanlı-Çağatay

Mücadeleleri”, **P.A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, s.3, 1997.

_____, Mustafa Uyar, “Ak-koyunluların Tarih Sahnesine Çıkışları”,

Türkler, c.VI

_____, Kazım Paydaş, **Ak Koyunlu Devleti Tarihi**, Birleşik yay,

Ankara, 2007,

Erdoğan, Merçil, The Seljug and Mongol Periods, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, s. 23, 1969.

Ethem, Halil, “Anadolu’da İslami Dönem Türk Katalogları”, **TOEM**, 1331, VI / 36 s. 728 – 753

Ethem, Halil, “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, **Bulleten XIII/** 52, 1949, s. 771 – 793

Eyice, Semavi, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, Ankara, 1986.

Gabriel, A., **Kayseri Türk Anıtları**, çev. Akif Tütenk, Ankara, 1954

Göde, Kemal, “Anadolu’da Cengizli ve İlhanlı Dönemine Genel Bir Bakış”, **SDÜ, Sos.Bil.Ens. Dergisi**, s.1, 1995.

Göde, Kemal, **Eratnahılar**, TTK, Ankara, 2000

Gölpınarlı, A., “XIII. – XIV. Asırda Anadolu’da İctimai Hayat ve Türk Kültürü”, **Konya**, s. 36, Konya, 1940 – 41.

Heyd, W., **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, çev. Enver Ziya Karal, TTK yay., Ankara, 2000.

Howorth, Henry, **History of Mongols**, London, 1880.

Göyünç, Nejat, **Das Sogenannte Game ol – Hesab, Des Emad as – Sarawi**. 1962 (Basılmamış Doktora Tezi)

Gül, Muammaer, **Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, Yeditepe yay, İstanbul, 2005.

Hafız – ı Ebru, **Zeyl – î Cami’üt – Tevarih – i Reşidi**, Yay. H.Beyani, Tahran, 1317.

Halil Edhem, **Devel – i İslamiye**, İstanbul, 1927.

İşıltan, Fikret, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İÜ. EF yay. 1960.

İbn – i Batuta, **Seyahatname**, çeviren Mümin Çevik, İstanbul, 2005

İbn – i Bibî, **El – Evâmür’ül – Alâiyye Fi’l Umûrul’l Alâiyye**, Adnan Erzi, TTK, Ankara, 1956

İbn – ü Kıya, **El – Mazendarani, Die Resale – ye Falakiye**, yay. Walther Ninz, Wiesbaden, 1952.

İbn’ül Erzak, **Mervan Kürtleri Tarihi**, .çev. M. Emin, Bozaslan, Koral yay, İstanbul, 1990

İnalcık, Halil, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu”, **Türkler**, c.IV

İnan Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**. Ankara, 1954.

İnanç, M. Halil, “Anadolu’da Türk Birliği”, **Konya**, s. 36, 1941,Konya.

İzgi. Ö. , “Moğol İstilasından Sonra Orta Asya’da Yerleşik Hayat”, **Türk Halk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, s. 27, Ankara, 1989.

Jahn, Karl, “İran’da Kağıt Para”, çev. Mehmet Altay Köymen, **Belleten**, s.23, Ankara, 1942

K. İsmail, “Cengiz – Timur ve Fatih Dönemlerinde D. Anadolu”, **Azerbaycan**, s. 12, Ankara, 1956.

Kanat, Cüneyt, “**Markizi’nin Kitab Es-Sulûk’unda Osmanlılar İle İlgili Kayıtlar**”, Türk Dünyası İncelemeleri, s.IV, İzmir, 2000

Kara, Mustafa, “XIII – XIV. Yüzyıllarda Tasavvuf Penceresinden Genel Bir Bakış”, **XIII. – XIV. Yüzyıllarda Kayseri’de Bilim ve Din Sempozyumu**, 1996/ 1998.

Kaşgarlı, Meliha Aktok, “Doğu ve G. Doğu Anadolu’nun Tarihi İnanc Yapısı”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, s.40, Ankara, 1986.

Kaymaz, Nejat, “Anadolu’da Moğollar Adlı Bir Yazı Dolayısıyla”, **AÜ. DTCF Dergisi**, s. 26, (3-4), 1970.

Kazvini, Hamdullah Müstevfî, **Nüzhetü’l Kulub**, yay. Muhammed Debirsiyaki, Tahran, 1336. H.Ş.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfî, **Tarih – i Güzide**, yay. Abdul Hüseyin Nevai, Tahran, 1339.

Keskin, Mustafa, “Güney Doğu Anadolu’da Türk Devletleri”, **Türk Yurdu**, s. 17, 1990.

Keşani, Ebul Kasım Abdullah B. Muhammed, **Tarih – i Olcaytu**, yay. Mehin Hambelli, Tahran, 1348, H.Ş..

Kitabü’s-Sülûk Tercümesi, Zakir Kari Urgan TTK, KTP daktilolu, yazma eserler Koleksiyonu.

Konyalı, İ.H., “Anadolu Beyliklerine Dair Notlar”, **Tüekiyat Mecmuası**, c. II, 1928.

Konyalı, İbrahim Hakkı, **Abideleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960

Korkmaz, Seyfullah, “Selçuklularda Nevruz Kutlamaları”, **Erciyes Üniversitesi Sos. Bil, Ens. Dergisi**, s. 8, Kayseri, 1999.

- Köprülüzade, M. Fuat, “Anadolu’da Beylikler Zamanına Ait Notlar”, **Türkiyat Mecmuası**, s. 2, İstanbul, 1926.
- Köymen, M.A., “Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: El – Veledü’ş- Şefik”, **Belgeler**, S. 15, 1992 – 3.
- Mehmet Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, TKAE, Ankara, 1983
- Mirhond, **Ravzat’üs – Safa**, yay. Pervizi, Tahran, 1338.
- Ocak, A.Y., “Anadolu Selçuklu – Beylikler – Osmanlı”, **Boğaziçi**, s. 4, İstanbul, 1990.
- Ostorogorsky, George, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1999.
- Özgüdenli, Osman, **Orta Çağ Türk İran Tarihi**, Kaknüs Yay, İstanbul, 2006.
- _____, “İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa‘id Han’a Ait Dört Yarlık” **Bellekten**, LXIX,/254, Ankara, 2005.
- Öztürk, Mürsel, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001
- Pazargad, Bahaneddin, **Kronolojiyi Tarih – i İran**, Tahran, 1345.
- Reşîdüddin, Fazlullah Hemadani, **Camîü’t – Tevarih**, Tahran, 1338.
- _____, **Mülkatibat – ı Reşidî**, yay. Muhammaed Şefi, Pencap, 1945.
- Smtth, John Mason, “Qışlaqs and Tümens”, **The Mongol Empire and Its Legacy**, Leiden, 2000.

Spuler, Berthold, **İran Moğolları**, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987.

Sümer Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, Ankara, 1970.

Şeşen, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR, İstanbul, 1998.

_____, “Anadolu’da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler”, **Belleten**, 54, Ankara, 1990.

_____, “Beylikler Devrinde İctimai ve İktisadi Durum, Milli ve Kültür Faaliyetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, s. 78, İstanbul, 1992.

_____, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.1, Ankara, 1963.

_____, “Doğu ve G. Doğu Anadolu’nun Tarihimizdeki Yeri”, **Üniversite ve Köy**, s. 7, c.2, Ankara, 1967.

_____, “Doğu ve Güney Doğu Anadolu Tarihi”, **Türk Yurdu**, 1 (272), Ankara, 1959.

_____, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatları Destanları**, Ankara, 1970.

_____, “Osmanlı Devletinin Kuruluşu Devrinde İlhanlı – Bizans Münasebetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 51, İstanbul, 1991.

_____, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, s. 71 – 72 – 73, İstanbul, 1990.

Şebenkarei, Muhammed, **Mecmaü'l – Ensab**, Süleymaniye Kütüphanesi,
Yeni Cami Kitapları, No: 909.

Şerefhan, **Şerefname Kürt Tarihi**, çev. M.Emin Bozaslan, Hasat Yay.
İstanbul, 1971.

Tabatabai, Seyyid, Cemal Turabî, **Sikkeha – yî İslami Devre – i İlhanî ve
Gürkani**, Tebriz, 1347.

Temir, Ahmet, “Anadolu’da İlhanlı Vezirlerinden Samurgu Noyan”,
Köprülü Armağanı, Ankara, 1953.

Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”,
Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I., İstanbul, 1931.

Togan, Zeki Velidi, “**Reşidüddin**”, MEB, İ.A., c.IX.

_____, “Reşidüddin’in Mektuplarına Göre Anadolu’nun İktisadi ve
İçtimai Vaziyeti”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.
XV, s.1-4, İstanbul, 1953.

_____, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun, İstanbul, 1981

Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi yay, İstanbul,
1996.

_____, **İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler**,
TTK, Ankara, 1954.

_____, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, TTK,
Ankara, 1988

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Emir Çoban Sulduz ve Demirtaş”, **Belleten**, XXXI. (124), Ankara, 1967.

_____, **Anadolu Beylikleri**, TTK, Ankara, 1937.

_____, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal**, TTK, Ankara, 1988

Valikahayoğlu, Nafiz, “Anadolu’nun İskanı ve İslamlaşmasında Dervişlerin Rolü (XII.-XV.yy.)”, **İlim Sanat**, s.13, 1987.

Vassaf, Abdullah B. Fadullah – i Şirazi, **Tecziyet’ül – Emsar ve Tezciyet’ül – Esar**, Tahran, 1338.

Vilber, Donald, **Mimari – i İslami Der Devr – i İlhanan**, Tahran, 1337.

Vladimirtsov, B. Y., **Moğolların İçtimai Teşkilatı**, çev. Abdülkadir İnan, Ankara, 1944.

Witek, P. “Ankara’da Bir İlhanlı Kitabesi”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası. C.I, İstanbul, 1931.

Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar”, **Türkler**, C.IV

_____, “Anadolu’da Türkler ve Moğollar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, s. 38, İstanbul, 1985.

_____, **Anadolu’nun Demografisi ve Nüfus Yapısı Üzerinde Moğol Tesirleri, XIII. ve XIV. Yüzyıllar**, Ankara, 1998

_____, “Moğolların Ön Asya’daki İlk İlhanları Hakkında”, **Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, s. 1, 1982.